

83,3 (5 кк)
А-53

ALLAMBERGENOV AYMURZA JOLDASBAEVICH

**ROMANDA TARIYXÍY
HAQÍYQATLÍQ HÁM
KÓRKEM SHÍNLIQTÍN
SINTEZI**

ISBN 978-9943-7053-3-3

9789943705333

«QARAQALPAQSTAN»

Книга должна быть
возвращена не позже
не указанного здесь срока

Количество предыдущих
выдан _____

--	--

83, 510 /
A-53

ЎЗБЕКСТАН RESPUBLIKASI JOQARI HÂM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

ÂJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTI

AYMURZA ALLAMBERGENOV

**ROMANDA TARIYXÍY
HAQÍYQATLÍQ HÂM
KÓRKEM SHÍNLÍQTÍN
SINTEZI**

(K.Mámбетовtin tariyxıy dóretpeleri misalında)

Monografiya

NÓKIS
«QARAQALPAQSTAN»
2021

UDK: 82.0:82-311.6
BBK: 83.3 (5 Qar)
A 53

Aymurza Allambergenov.
«Romanda tariyxıy haqıyqatlıq hám
kórkem shınıqtıń sintezi» (K.Mámбетovtıń
tariyxıy dóretpeleri mısasında) (Monografiya)
[Tekst] – Nókis.: «Qaraqalpaqstan» baspası,
2021. — 104 bet.

Monografiyada tariyxıy romanda berilgen tariyxıy hám kórkem
shınıqtıń sintezi K.Mámбетov romanları mısasında úyrenilip,
jazıwshınıń dáwir shınıqlıq hám tariyxıy qaharmanlar obrazi, konfliktler
arqalı ashıp berilgen. Sonday-aq, tariyxıy sharayattı qalıplestiriw,
syujet qurıw, kórkem súwretlew usılların qollanıw ózgeshelikleri
úyrenilgen.

Miynetti bárshe ádebiyatshı-alım hám ádebiyatqa qızıqlıwshılar
paydalanıwı múmkin.

Juwaplı redaktor:

P.Allamberganova — Berdaq atındaǵı QMUdıń,
Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası docenti, filologiya ilimleri kandidati.

Pikir bildiriwshiler:

- Q.Orazımbetov — Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik
universitetiniń professorı, filologiya ilimleri
doktorı.
- A.Embergenov — Ájiniyaz atındaǵı NMPI, Milliy ideya,
ruwxıylyq tiykarları hám huqıq tálimi kafedrası
docenti, filosofiya ilimleri kandidati.
- Z.Bekberganova — ÓzRIAQQR bólimi Qaraqalpaq gumanitar Ilimler
ilim-izertlew institutınıń Qaraqalpaq ádebiyatı
bóliminiń baslıǵı, filologiya ilimleri doktorı.

Bul monografiya Ájiniyaz atındaǵı NMPI Ilimiy Keńesiniń
2021-jıl 16-fevraldaǵı 6-sanlı qararı menen tasdıyqlanǵan hám
baspaǵa usınıs etilgen.

ISBN 978-9943-7053-3-3

© «Qaraqalpaqstan» baspası, 2021.
© A. Allambergenov, 2021.

Bul miynetimdi ata-anam Allambergen ulı Joldasbay,
Hámiyatdin qızı Uljannıń jarqın esteligine arnayman.
Автор.

KIRISIW

Ózbekstan Respublikasınıń ǵárezsiz, huqıqıy demokratiyalıq
mámleket bolıp qalıplesiwi hám óz milliy ideologiyasın dúze
baslawı pútkil jámiyetlik sanamızda, xalıqtıń ruwxıy dúnyasında
úlken jańalanıwlarǵa qaray jol ashtı. Jámiyetlik hám siyasiy-
ekonomikalıq rawajlanıwdaǵı aytarlıqtay úlken ózgerisler menen
qatar xalqımızdıń ruwxıy turmısında jańasha pikir hám oylar,
milliy patriothıq sezimler jedel rawajlandı. Bul jolda ózbek
xalqı menen ásirler dawamında birge jasap kiyatırǵan qaraqalpaq
xalqı da úlken jetiskenliklerge eristi. Qaraqalpaqstan Respublikası
ǵárezsiz suverenli mámleketke aylandı. Eń bashısı ekonomikalıq,
social-jámiyetlik rawajlanıw menen qatar qaraqalpaq xalqınıń
ruwxıy sezimleri menen aql-oyına, talantına ayrıqsha dıqqat
awdarılıp, ol mámleketlik dárejede joqarı bahalanbaqta. Usı
kózqarastan Ózbekstan Respublikasınıń birinshi Prezidenti
I.A.Karimovtıń tómendegi pikirleri ayrıqsha áhmiyetke iye:
«Kimdur bul japakesh xalıqtıń biyǵubar júregın, sheksiz arızıw-
ármanları menen umtılısların bilmekshi bolsa, onı tereń túsingisi
kelse, xalıqtıń aql-parasatı, ushqır qıyalı menen jaratılǵan «Qırq
qız», «Sháryar» sıyaqlı ólmes dástanlarına, Kúnxoja, Ájiniyaz
hám Berdaq sıyaqlı úlken shayırlarınıń tásirsheń dóretpelerine
dıqqat awdarsa, ózlerine kóp-kóp máni tabadı. Qaraqalpaq xalqı
ázelden bilimge qushtarlıǵı, kórkem ónerge bolǵan joqarı
muhabbatı, óz úlkesiniń basqalar ańlap jetpegen gózzallıǵı menen
ráńbáráńlıǵın sáwlelendiriwdegi asqan talantı menen hámmeni
tańlandırıp kelmekte».

Sonday-aq, Prezidentimiz Sh.Mirziyoev óziniń Ózbekstan
Respublikası Prezidentligine saylaw aldı ushırasıwında biziń
xalqımızǵa degen óziniń júrek tórindegi súyispenshilik sezimlerin
shayırlarımız Ájiniyaz, Berdaq dóretpelerinen mısallar keltirip

bildirgen edi. Yagnıy, Prezidentimiz Sh.Mirziyoev: «Öziniñ tariyxında qanshadan-qansha mashaqatlı sınaqlardı kórgen, miynetkesh hám keńpeyil Qaraqalpaqstan wákilleri aldında turıp, qálbimnen tereñ orın alğan usı pikirdi men de úlken húrmet, úlken maqtanış penen tákirarlamaqshıman, «Men tek ğana ózbek xalqınıñ emes, bálkim qaraqalpaq xalqınıñ da perzentimen!», – degen edi. Sol ushırasıwda Jolmırza Aymurzaev, Xojabek Seytov, Tilewbergen Jumamuratov, Turdimurat Najimov, Sadıq Nurımbetov, Abbas Dabilov, Ózbekstan Qaharmanı degen joqarı ataqqı miyasar bolğan Ibrayım Yusipov, Tólepbergen Qayıpbergenov sıyaqlı úlken shayır hám jazıwshılardıñ dóretpeleri menen tanısıp, qaraqalpaq xalqınıñ úrp-ádet hám qádiriyatları, dárt hám ármanları jáne arız-wıyetleri tuwralı bay túsinike iye bolğanlıǵın aytqan edi.

Mine, usınday talantqa bay xalqımızdıñ júdá keń qatlamdaǵı dóretiwshilik kúshleri milliy ġárezsizlik jıllarında ruwxıy jaqtan jańa kúshler menen tolıstı.

Xalqımız tariyxınıñ kórkem ádebiyatta sáwleleniwi, ásirese, prozada kóbirek orın aldı. Máselen, T.Qayıpbergenovtıñ «Qaraqalpaq dástanı» roman-trilogiyası pútkil jáhán oqıwshılarına málim boldı. K.Sultanovtıñ «Ájiniyaz», O.Bekbawlovtıñ «Beruniy» romanları bul baǵdarda elewli qubılıs boldı. Sonday-aq, XX ásirde 70-, 80- hám 90-jıllarına kelip Sh.Seytovtıñ «Xalqabad» roman-epopeyası, K.Mámбетovtıñ «Posqan el», «Türkstan», A.Sadıqovtıñ «Bostansız búlbıl», 1990–2000-jıllarǵa kelip S.Bahadırovanıñ «Tumaris hám Kir», H.Ótemuratovanıñ «Húrliman», «Tumaris», Q.Mátmuratovtıñ tariyxıy tulǵa Lepesbay bolıs obrazına arnalǵan «Terbenbes» dóretpeleri júzege keldi.

Dóretpeler ishinde K.Mámбетovtıñ «Posqan el», («Zobalañ», «Topalañ»), «Türkstan» romanları ayrıqsha salmaqılı orın tutup, olar birigip bir roman-trilogiyanı quradı. Tuńǵış «Bozataw» romanı 1986-jılı (Nókis, «Qaraqalpaqstan»), al «Posqan el» eñ dáslep «Ámiwdárya» jurnalında (1986, № 12; 1987, № 1; 1988, № 4-sanlarında), sońınan kitap bolıp («Zobalañ», «Topalañ» eki kitabı) «Qaraqalpaqstan» baspasında basılıp shıqtı. «Türkstan» romanı 1993-jılı óz aldına járiyalandı.

Tariyx hám kórkem ádebiyattıñ óz ara qatnası áyyemnen kiyatırǵan ajıralmas proceslerdiñ biri bolıp, barlıq waqıtta tariyx sabaqları ádebiyatqa azıq, ruwxıy kúsh hám tiykarǵı material xızmetin atqarıp kelgen. Sonlıqtan da, tariyxıy shıǵarma hám tariyxıy roman máselesi V.G.Belinskiy zamanınan, hátteki, onnan da armannan baslanatuǵın ilimiy pikir hám kózqaraslarǵa iye taraw bolıp esaplanadı. Bul tuwralı V.G.Belinskiy bilayınsha jazǵan edi: «Tariyxshı ilimpazdıñ wazıypası – ne bolǵanlıǵın aytıp beriw, al jazıwshınıñ miynetini bolsa hár bir qubılıstıñ qanday bolǵanlıǵın kórsetip beriw bolıp esaplanadı»¹.

Sonlıqtan da, kópshilik jaǵdaylarda tariyxıy shıǵarma yamasa tariyxıy roman túsiniğinde tariyxıy tulǵalar bash orında turatuǵın dóretpeler názerde tutiladı. Ózbek romanların izertlewshi S.Mirvaliev óz miynetlerinde S.Aynıydıñ «Qullar», Aybektiñ «Qutlı qan», «Nawayı» romanların, M.Áwezovtıñ «Abay» romanları menen qatar qoyıp tariyxıy dóretpesipatında tallap izertlegen. Sol esaptan alıp qaraǵanda, ol ataqlı jazıwshı M.Sholoxovtıñ «Tınısh Don» shıǵarmasını keń polotnolı tariyxıy romanlar qatarında qaraydı. Usınday milliy-kórkem prozalıq dástúrlerdı hám tariyxıy romanlardı izertlewler tiykarında qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimi hám Orta Aziya xalıqları ádebiyatları boyınsha birneshe miynetler jarıqqa shıqqan. Solardan S.Mirvaliev², A.Abdullaev³, R.Berdibaev⁴, M.Nurmuhammedov⁵, J.Narimbetov⁶, Á.Qojıqbaev⁷, Z.Nasrullaeva⁸, T.Qurbanbaeva⁹, Q.Kamalov¹⁰, P.Nurjanov¹¹, H.Ótemuratova¹², N.Orınbetova¹³

¹ Белинский В.Г. Полн. Собр. соч., т. 6, М., 1956, стр. 246.

² Мирвалиев С. Ўзбек романи. – Тошкент, «Фан», 1969.

³ Абдуллаев А. Ўзбек совет адабиётинда тарихий романлар. – Тошкент, 1953.

⁴ Бердибаев Р. Казак тарихий романи. – Алма-ата, «Ғылым», 1979.

⁵ Нурмухаммедов М. Шығармаларының еки томлығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985, т. 2.

⁶ Нарымбетов Ж. Қарақалпақский роман. – Ташкент: «Фан», 1974.

⁷ Қожықбаев Ә. Қарақалпақ романи. Шынлық, әдебий конфликт, қахарман. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.

⁸ Насруллаева З. Герой қарақалпақской советской прозы. – Нукус: «Қарақалпақстан», 1976; Проблема типа и характера в современной қарақалпақской прозе. – Нукус: «Қарақалпақстан», 1984.

⁹ Қурбанбаева Т. Сюжет и композиция в современной қарақалпақской прозе. – Ташкент: «Фан», 1991.

¹⁰ Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1994.

¹¹ Нуржанов П. Сверяя с народной памятью. – Нукус: «Билим», 1994.

hám taǵı basqalardıń birneshe miynetlerinde «tariyxıy roman» máselelerine tiyisli bir qansha pikirler ayıldı.

Sınshı O.Sharafiddinov A.Yakubovtıń «Ulıǵbek ǵáziynesi», P.Qádirovtıń «Juldızlı túńler» romanlarındaqı tariyxıy hám kórkem haqıyqatlıqtıń sintezi haqqında pikir júrgize otırıp, mınaday pikirlerdi orınlı keltirgen: «Ulıǵbek ǵáziynesi» dóretpesi ideyalıq baylıǵı, tariyxıy waqıyalardı keń kólemde alıp súwretlewı, psixologiyalıq tereńligi menen tariyxıy roman janrındaqı Aybektiń «Nawayı» romanınan keyingi úlken waqıya boldı»¹⁴.

A.Ziyniddinova óz miynetinde tariyxıy roman janrıń wazıypaları haqqında mınaday degen edi: «Házirgi waqıtta tariyxıy temadaǵı shıǵarmalar jazıw ańsat is emes. Bizıń ótmishimiz «aq», «qara» boyawlarǵa ańsat ǵana boyap dóretiler beriwı múmkin emes». Xalqımız tariyxınıń ayırım insan, shaxs iskerleriniń zamanımızǵa órnek bolatuǵın is-háreketlerin súwretlew menen qatar bazıbir unamsız tiplerdiń de qásiyetlerin sáwlelendiriw talap etiledi.

...Óytkeni, zaman hám zamanlaslarımızdıń sana-sezimi, psixologiyası, dúnyaǵa kózqarasları usını talap etpekte»¹⁵.

Qazaq ádebiyatshısı Q.Alpısbaev sońǵı jıllardaǵı qazaq tariyxıy romansılıǵı tuwralı pikir júrite kelip, mınaday pikir bildirgen:

«Tariyxıy dóretpelerdiń túrleriwi hám mazmun jaǵınan bayıwı ádebiyatımızdıń kámalatqa jetiwiniń belgisi. Usı baǵıtta jazıwshılarımızdıń jeke dóretiwshilik usılları ayqın kórinbekte... Tariyxıy temanı súwretlewde jańa tolqın payda bolıp atır...». Iimpaz usılay jaza otırıp, ayırıqsha bul tarawdaǵı I.Esenberlinniń «Kóshpeliler», «Altın orda» romanlarına úlken baha beredi, jazıwshını qazaq ádebiyatınıń XX ásirdegi tariyxıy romansılıǵındaǵı kóshbası dep ataǵısı keledi. Álbette, burın usı

¹² Өтемуратова Х. Каракалпак тарихый романларының поэтикасы. – Нөкіс: «Билим», 1997.

¹³ Орынбетова Н. Проблема характера в современном каракалпакском романе. Автореф. дис. канд. филол. наук. – Нукус.: 2000.

¹⁴ Шарафиддинов О. Ижод доволлари оша. Истеъдод жияolari. – Тошкент, 1976, 227-бет.

¹⁵ Зийниддинова А. Тарихий ва бадий ҳақиқат. – Тошкент: Фағур Фулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи. 1992. 149-150.б.

jolda M.Áwezovtıń roli aytarlıqtay salmaqlı ekenligi bul jerde onsha sóz etilmese de, K.Alpısbaevtıń pikirleri shınlıqqa biraz jaqın. Óytkeni, I.Esenberlinniń qazaq tariyxıy romansılıǵınıń 70-jıllardıń sońǵı dáwirinde jańashılıq áhmiyeti úlken...¹⁶

Bulardan tisqari ilimpaz-jazıwshı K.Mámbetovtıń ulıwma dóretiwshilik tulǵası qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde ele tolıq izertlenbegen tıń temalardıń biri bolıp tabıladı. Ol tuwralı kúndelikli baspasózde hám kitapshalarda járiyalanǵan¹⁷ ayırım qısqasha sholıw túrindegi maqalalar ele sóz sheberiniń dóretiwshilik talantınıń qırların, onıń prozalıq shıǵarmalarınıń janrlıq-stillik ózgeshelikleri menen obraz jasaw, syujet hám konflikt qurıw sheberligin ashıp beriw ushın jetkiliksiz.

Mine, usılardı esapqa alǵanda, K.Mámbetovtıń tariyxıy romanların óz aldına arnawlı túrde izertlew keleshekte qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimi ushın milliy prozamızdı bir tutas ilimiy-teoriyalıq baǵdarda úyreniwge múmkinshilikler beredi.

Jumıstıń maqseti tariyxıy romanda tariyxıy haqıyqatlıq hám kórkem shınlıqtıń sintezin K.Mámbetov romanları mısasında úyreniw. Usı tiykarda jazıwshınıń tariyxıy romanda dáwir shınlıǵın hám tariyxıy qaharmanlar obrazın konfliktler arqalı ashıw, tariyxıy sharayat jasaw hám syujet qurıw, kórkem súwretlew usılların qollanıw ózgesheliklerin anıqlawdan ibarat.

Jumıs qaraqalpaq ádebiyatı tariyxın qayta qarap hám qayta jazıp shıǵıwda, qaraqalpaq prozası boyınsha kólemli ilimiy miynetler dóretiwde, joqarı hám orta arnawlı oqıw orınlarında qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha sabaqlıq hám oqıw qollanbaların dúziwde paydalanıwı múmkin.

¹⁶ Алпысбаев Қ. Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным және көркемдік. – Алматы: «Таймас», 2008. 219 б.

¹⁷ Өтемуратова Х. Толғаудан эпопеяға // «Еркин Каракалпакстан» газетасы. – Нөкіс, 1991. № 32 (15701). 13-февраль; Есенов Ж. Танылған тулғалар. – Нөкіс: «Билим», 2001. 4-5-б.

I BAP. K.MÁMBETOV'TÍN «POSQAN EL» ROMANÍDA DÁWIR SHÍNLÍGÍNÍN KONFLIKTLER ARQALÍ ASHÍLWÍ

Qaraqalpaq xalqınıń payda bolıwı menen qalıplesiwinde Noǵaylı dáwiriniń úlken áhmiyetke iye bolǵanlıǵın kópshilik tariyxshılar, ulıwma tariyx ilimi ayrıqsha atap kórsetedi. Altın Orda mámleketiniń shegaraları tiykarınan «Sarayshıqtan baslanıp Xorezm hám Túrktstan jerlerin óz ishine qosıp alǵan»¹⁸, – dep jazadı usınday tariyxıy dereklerge súyengen halda belgili alım hám jazıwshı K.Mámбетov. Sonday-aq, usı Altın Orda mámleketiniń miyrasxorları bolǵan Muwsa biydiń áwladları Yusip hám Ismayıl sultanlar «Noǵaylınıń altı ulı» dep atalǵan birneshe urıwlaran ibarat bolǵan sol noǵaylınıń belgili bir bólegin óz qolında uslap turǵan hám ol urıwlar qaraqalpaq xalqınıń óz aldına xalıq bolıp qalıplesiwinde negiz bolıp esaplangan¹⁹. Bular qonırat, múyten, qıtay, qıpshaq, keneges hám mańǵıt urıwları bolıp, olardıń barlıǵı da házirgi qaraqalpaq xalqınıń negizgi etnogenezin quraydı.

Bizge shekem jetip kelgen tariyxıy derekler hám monografiyalıq izertlewler, qaraqalpaq hám ózbek xalıqlarınıń tariyxına arnalǵan fundamental miynetlerde Altın Ordanıń quramına kirgen birneshe urıwlar arasında talas-tartıslardıń kúsheyiwı sebepli ol Orda ıdırap óz orayınan túslik batısqa, shıǵısqa kóshe baslaǵan. Usınday bóleklenip kóshiwdiń birewi mańǵıt qawimleriniń kóshiwı boldı. XII ásirdiń aqırında Altın Ordanıń ataqlı ásker basılarınıń birewi bolǵan Noǵay isimli adam óziniń qarawındaǵı qawimler menen Altın Ordadan bólinip shıǵıp ketedi. Usı waqıttan baslap olar Noǵay hám noǵaylılar atanıp olar tuwralı kóplegen maǵlıwmatlar saqlanǵan²⁰.

¹⁸ Мәмбетов К. Каракалпақлар шежіресі. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1993. 50 б.

¹⁹ Сонда, 51-б.

²⁰ История народов Узбекистана. Издательство АНУзССР. 1947. т. 2. с. 22.

Xalqımızdıń óz aldına millet sıpatında qalıplesiw dáwirleri, XIV–XV ásirlerdiń tariyxıy shınlıǵı haqqında dóretpelerdiń júzege keliwi – bul bir tutas qaraqalpaq milliy realistlik prozasınıń aytarlıqtay tabıslarınan esaplanadı. Sonlıqtan, K.Mámбетovtıń «Posqan el» roman-epopeyası ádebiyatımızdaǵı ayrıqsha qubılıs boldı. Usı dóretpelerdiń dáslepki eki kitabında tiykarınan Yusip hám Ismayıl sultanlar bassılıǵındaǵı noǵaylı ulısınıń talas-tartısları, eki tuwısqannıń balaları bolǵan Tınaxmet, Orısbek, Ormanbetler arasındaǵı taxt ushın alıp barılǵan gúresler keskin konfliktler arqalı sáwlelenedi. Bunıń ushın avtor, ásirese, óziniń qaraqalpaq ádebiyatınıń erte dáwirdegi tariyxı tuwralı keń kólemli iri fundamental jumısın jazıw procesinde uzaq waqıtlar hám kóp izlenislerdi basınan keshirgenligi belgili²¹.

1.1. Romanda konfliktlerdiń qaharmanlar obrazın jaratıwdaǵı áhmiyeti

Tariyxıy romannıń tábiyatı, onıń janrlıq ózinsheligi tuwralı dúnya ádebiyattanıw iliminde túrlishe kózqaraslar bar. Rus, ózbek, qazaq ádebiyattanıw iliminde R.Messer, G.Lenobl, S.M.Petrov, Yu.L.Andreev, I.K.Gorskiy, B.G.Reizov, Z.Udonova, S.Zlobin, M.Qushjonov, S.Mirvaliev, M.Qarataev, R.Berdibaev sıyaqlı ilimpazlar bul tuwralı bahalı pikirler aytqan, olar házir de óziniń áhmiyetin joǵaltqan joq. Bir waqıtları tariyxıy roman bolıw ushın shártli túrde tariyxıy faktler, tariyxıy shaxslar bolıwı kerek, ol tek uzaq ótmishti súwretlewi tiyis degenge uqsas pikirler de ústemlik etti. Ataqlı ózbek ádebiyatshısı S.Mirvaliev bul pikirlerdi juwmaqlastıra kele bılay deydi: «Demek, gáp tariyxıy roman janrına tán ózinshelik haqqında barar eken, birinshi náwbette ol tariyxıy roman bolıwı ushın roman tábiyatına, formasına iye bolıwı kerek. Bul tariyxıy roman ushın birinshi hám ulıwma ózinshelik»²². Ilimpaz tariyxıy

²¹ Мәмбетов К. Әйемги қарақалпақ әдебияты. – Нөкіс, 1975; Мәмбетов К. Ерте дәуірдеги қарақалпақ әдебияты. – Нөкіс, «Билим», 1992–1990.

²² Мирвалиев С. Ўзбек романи. – Тошкент: «Фан», 1969. 215-б.

roman haqqında pikirin rawajlandıra kele, onıñ janrlıq tábiyatı haqqında jáne de tujırmılı pikirge keledi: «Demek, tariyxıy roman ushın áhmiyetli bolğan jáne bir ózinshelik onıñ mazmunı, syujeti konkret tariyxqa tiykarlanıwı hám usı tariyxıy haqıyqat áyne waqıtta kórkem haqıyqatlıqqa aylana alıwında bolıp tabıladı»²³.

Bunday qıyınshılıqlar haqqında ádebiyat izertlewshilerinen «Tariyxıy temağa qálem terbetiw súwretgerlik penen bilimdanlıqtı, izertlewshilikti talap etetuǵın sheshimi qıyın másele ekeni erteden málim. Ótken zaman waqıyalarına arnalğan shıǵarmalardıń bári birdey minsiz, múltiksiz shıǵa bermeytuǵını usınnan»,²⁴ – deydi. Biz miynette tariyxıy roman-epopeyasın izertlegende tariyxıy roman haqqındaǵı usı kózqaraslardı bassılıqqa aldıq.

Tariyxıy romanlarda, ádette, tariyxıy shaxslar qatnasadı. Jazıwshı usı tariyxıy tulǵalardıń obrazın jaratıw arqalı belgili bir xalıq, millettiń tariyxınıń bir bólegin jaratadı. «Roman – tariyxtıń aynası. Tariyxıy tulǵalar erte me, kesh pe kórkem romanga qaharman bolıp ótedi»²⁵. Jazıwshınıń «Posqan el» romanında júdá kóp tariyxıy shaxslar qatnasadı. Jazıwshı olardıń kórkem obrazın jaratıwǵa háreket etedi. Bunnan altı jüz-jeti jüz jıl burın keshken waqıyalardı tariyxıy haqıyqatlıqqa jaqın halında jetkeriw, olarǵa «jan» beriw, álbette, ańsat is emes.

Ataqlı alımlar M.K.Nurmuhammedov, T.Jdanko, S.Kamalovlardıń kórsetiwi boyınsha qaraqalpaqlardıń túp saǵaları mınaday kórsetkishlerge iye: S.P.Tolstovtıń pikiri boyınsha qaraqalpaqlardıń etnogeneziniń áhmiyetli dáwiri IX–XI ásirler boldı, al tiykarǵı etnikalıq yadro sıpatında kelip shıǵıwı boyınsha qubla-shıǵıs Aral jaǵalawlarınan bolğan hám bul dáwirde birlesken pecheneg qawimleri xızmet atqardı...»²⁶.

Mine, bul ilimpazlar usınday pikirlerin rawajlandıra kelip, sońınan xalqımızdıń orıs jılnamaları menen Kiev Rusınıń

²³ Сонда, 219-6.

²⁴ Бердибаев Р. Казак тарийхый романы. – Алматы: «Ғылым», 1979. 231-6.

²⁵ Расулов А. Бадийлик – безавол янгилик. – Тошкент: «Шарк», 2007. 60-6.

²⁶ Нурмухаммедов М.К., Т.Жданко, Камалов С. Каракалпаки. – Ташкент: «Фан», 1971. с. 12.

жılnamalarında «Chyornie klobuki» dep atalǵanlıǵın, soń bolsa mańǵıtlar qawiminde jasaǵanlıǵın da aytıp, al ayrıqsha Noǵay, noǵaylılar awqamında biraz waqıt ómir súrgenligin, sol dáwirge baylanıslı xalıq arasında awızsha kóplegen materiallar saqlanǵanlıǵın, xalıq qosıqları, Ormanbet biy, Orıs biy tuwralı biraz folklorlıq shıǵarmalar bolǵanlıǵın aytadı. Buǵan qosa qaraqalpaqlardıń sol waqıtları, hátteki, Sibir, Ural, Kavkaz boyı xalıqları menen de jaqın qatnasta bolǵanlıǵın dálillewshi faktler bar ekenligin kórsetken²⁷.

«1550-жılı Noǵay ordasınıń Moskvaǵa qarsı siyasatına knyaz Yusip bassılıq etedi hám ol qırımlılar menen birigip Qazanda óziniń kúyew balası Sapa Tóreniń bassılıǵındaǵı Qırım partiyasın qollap-quwatlaydı, al bul waqıtta onıń inisi Ivan Grozniydıń isenimli dostı hám awqamlası murza Ismayıl Moskvanıń áskeriy awqamlası hám sawda sherigi sıpatında, táreptarı sıpatında jedel háreket etedi. Ismayıl Moskvaǵa urısıwǵa qarsı ekenligin knyaz Yusipke júdá jaqsılap túsindiredi. Ol (Yusip-A.A) Moskvaǵa qarsı awqamnıń bassısı jańa Qırım xanı Dáwlet Gerey menen doslasıw arqalı Moskvaǵa qarsı shıqtı... Bul aqır ayaǵında Yusiptiń tragediyalıq ólimine alıp kelgen oylanılmaǵan hám abaysız siyasat edi ...»²⁸.

K.Mámbetovtıń «Posqan el» roman-dialogiyasınıń dáslepki kitabı «Zobalań»da negizgi oraylıq orın iyeleytuǵın, mine, usı tariyxıy shaxslar Yusip hám Ismayıl sultanlar bolıp, roman kishi sultannıń aǵası Yusipten tayaqqa jıǵılıp, jalǵız ózi otawında mıranıp jatırǵan jerinen baslanadı. Jazıwshı romanda waqıyanı eń shiyelenisiw ornınan baslaw arqalı oqıwshılardıń dıqqatın tartadı, sońınan waqıyanıń bunday shiyelenisiw sebepleri ashıp berile baslaydı. Kishi sultan Ismayıldıń eske túsiriwleri arqalı waqıya aydınlasıp baradı. Demek, bul usıl arqalı jazıwshı ádebiy kórkem poetikalıq kózqarastan bahalaǵanda, subyektiv psixologiyalıq usıldı, yaǵnıy jańasha kompoziciyalıq usıldı óz ornında qollanıp, tariyxıy haqıyqatlıqtı qaharmanlardıń ishki

²⁷ Нурмухаммедов М.К., Жданко Т., Камалов С. Каракалпаки. – Ташкент: «Фан», 1971. СС. 14-15.

²⁸ Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Москва: «Наука», 1974. СС. 450-45.

dúnyasınan ótkerip súwretleydi. Xarakterdi ashıwǵa sebepshi bolatuǵın bunday konfliktlerdiń roli ádebiyatshılar M.Nurmuhammedov, J.Narimbetov, Á.Qojıqbaev, Q.Sultanov, Z.Nasrullaeva, T.Qurbanbaeva, H.Ótemuratova, P.Nurjanov hám taǵı basqalardıń miynetlerinde milliy romanlarımız mısasında analizlengen edi²⁹. Haqıyqatında da, bul usıl romanda óz nátiyjelerin berip, jazıwshı geyde Ismayıldıń óz-ózinen oylanıp, tolǵanıp ishki gúbirleniwleri, gá dıbis shıǵarıp, gá óz ishinen sóylenip bolǵan hádiyselerdi eske túsiriwleri arqalı waqıyanı aydınlastırıp bara beredi. Sonıń menen birge jazıwshı bul eske túsiriwlerden tısqarı sol Ismayıl esten tanıp jatırǵan obyektiv haqıyqatlıqtı avtorlıq bayanlawlar arqalı janlandırıp súwretlep bergen. Mısalı: «Tariyxıy sánenıń bir mın bes júz qırq toǵızınshı tawıq jılı jawza ayında Noǵaylınıń altı ulı uhısın sultanı Ismayıl ordasında úlken ılaysań baslandı.

–Úw-hh! – Altı qanatlı aq otawdıń oń qaptalında állekimniń mırangán ún sestı esitilgendey boldı.

...Úydiń ishi alakóleńke. Tas tóbedegi túńlikten túsken sáwle tap bir dóp-dóńgelek bolǵan zindanǵa joqarıdan tógilgen nurday, átashtan átirapındaǵı qurttay ǵana jerdi jaqtılandırıp jiberген. Qara úydiń basqa jerleriniń bári tas túnek»³⁰.

Jazıwshınıń usılayınsha tariyxıy haqıyqatlıqqa tiyisli shınlıqtı tariyxıy sáneni keltirip jazıwınıń ózi onıń oqıwshılardı sol tariyxıy dáwir haqıyqatlıǵına jetelewiniń, sol jıllar shınlıǵına isendire

²⁹ Нурмухаммедов М. Шығармаларының еки томлығы. I том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985; Нарымбетов Ж. Қарақалпақский роман. – Ташкент: «Фан», 1974; Қожықбаев Ә. Қарақалпақ романы (конфликт хәм қахарман). – Нөкис, «Қарақалпақстан» 1977; Султанов Қ. Т.Қайыпбергеновтың прозасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1972; Насруллаева З. Проблема типа и характера в современной каракалпакской прозе. – Нукус: «Қарақалпақстан», 1984; Курбанбаева Т. Сюжет и композиция в современной каракалпакской прозе. – Ташкент: «Фан», 1991; Өтемуратова Х. Образ хәм жазыўшының көркем қыялы // Толғаньслар (Илимий мақалалар). – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997; Усы автор. Қарақалпақ тарийхый романының поэтикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997; Нуржанов П. Хәзирги каракалпақ романы (сюжет хәм конфликт поэтикасы). – Нөкис: «Билим», 2009.

³⁰ Мәмбетов К. Поскан сл. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 4-6. Кейинги мысаллар усы китаптан алынады. Соңғы мысаллардың тек тийисли бетлери келтириледи.

bilwiniń bir usılı sıyaqlı bolıp kórinedi hám bunda, bizińshe, konkretlilik, shınlıq bar. Usınday awhalda «úhleп» atırǵan Ismayıl sultannıń yadıна túrli-túrli waqıyalar: aǵası Yusip sultan menen kelispewshiliktiń dáslepki basqıshlarına shekem kem-kem túse baslaydı. Onı jazıwshı usı ádebiy qaharmannıń óz oylarınıń emociyası menen de: «Bul kelispewshilik qalay baslangán edi ózi?», – degen sıyaqlı gápler menen berip, waqıyanı bayanlawdıń ózinshe usılın qollanaды. Bunnan keyin jazıwshı Muwsa biydiń tiri waqıtlarında-aq onıń óziniń tárepinen Noǵaylı elatına tiyisli jerlerdi hám urıwları balaları menen áwladlarına bólip bergenligi haqqında bayanlaydı. Kishi sultan aǵası Yusip sultannan xabar alıw ushın baratırǵanda jolda tutqınlardı kórgenligin hám olardıń kóp sanlı orıslardan ibarat ekenligin yadıна túsirip, sońınan orıs elshileriniń biri Turgenewtiń mına gáplerin de qıyalınan ótkeredi: «Aǵań Yusip bizler menen múnásibetti buzdı. Jolda biziń kárwanlarımızdı talap júzge jaqın adamlarımızdı tutqınǵa aldı», – dep aytqanında isengen joq edi. Mine, sol gáptiń hámmesi tuwrı bolıp shıqtı. Bárinen de Ismayılǵa qıyın boldı. Moskvaǵa elshilikti baslap barǵan ózi. Rus doslarına qaysı júzi menen qaraydı...».

1489-jıldan baslap XVII ásirdiń yarımına shekemgi «Noǵay isi» («Delo Nogayskie») degen at penen (Ismayıldıń ólimine shekemgi 1563-j.) barlıq jazba materiallar baspasózde járiyalanǵan³¹.

1481–1560-jılları noǵaylardıń áskeriy-siyasiy belsendiligi bir qansha kózge túsedi. Ismayıl sultan ólgennen keyin Noǵay ordasınıń siyasiy ǵárezsizligi bir qansha tómenlep ketedi (1563-jıldan soń) hám XVI ásirdiń aqırı XVII ásirdiń baslarında Orda birotala ıdırap, ayırım uhısları Moskva patshalıǵına, bazıları Qırım xanlıǵı menen Túrksultanlıǵına, ayırımları tarıday shashılıp (shıǵıs aymaqları boyınsha) qazaqlardıń Kishi júz urıw qawimleriniń quramına ótip jasawǵa májbúr bolǵan...»³².

³¹ Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Москва: «Наука», 1974. с. 411.

³² Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Москва: «Наука», 1974. с. 415.

Haqiqatında da, tariyx betlerinde Nogaylar menen qaraqalpaqlardıń bul waqıtları bir qansha jıllar dawamında orıs patshalığı menen, ulıwma alganda jaqsı diplomatiyalıq qatnasta bolıp turǵan waqıtları edi. Sol jıllarda noǵaylılardan Rus patshalığına birneshe mártebe elshiler barıp qayıtıp, olar jaqsı nátiyjeler menen de kelgen...

Biraq, soǵan qaramastan, Yusip sultan sıyaqlı adamlardıń tásirinde orıs sawdagerleriniń, siyasatshılarınıń, ónermentleriniń tutqınǵa alınıwı, bunıń ústine Ismayıldı óz úyinde úlken miymandoshıq penen kútken Mixaylo atlı dostınıń da sol tutqınlar arasında bolıwı kishi sultandı tınıshsızlandıradı. Ol óz oyında:

«Dál ortada turǵan alp tulǵalı, buyra shashlı bir kisi oǵan tamstay bolıp ketti. Mixayloǵa uqsay ma?... Adamlar da bunshama bir-birine uqsas bolar eken?! Dál ózil... Joq, Mixaylo bunnan tolıǵıraq edi... Yaq, yaq, tap ózil... Óler bolsań ol namıstan!... Sultandı ayıw soyıp berip qonaq qılǵan voevoda Mixaylo...».

Minekey, usınday oylar Ismayıl sultandı aqırı ayaǵında barlıq tutqınlardı aǵası Yusip sultannıń ruqsatsız-aq bosatıp jiberiwge, buyırıq beriwge iytermeledi. Yusip sultan bolsa tap usı máhálde basqa jaqta saparda bolıp, onıń adamlarınıń ayırımlarınıń «tutqınlardı bosata almaymız, aǵa sultannıń ózin kúteyik», – degen pikirlerin de Ismayıl tınlamaydı. Buǵan anası Aymereke analıq ta biraz narazı boladı. «...Balam, bunıń izi úlken jánjelge aylanbas pa eken?» (16-b.) – degen de pikir aytadı. Al, Yusip xızmetkerleri bul hádiyseni onnan da bórttirińkirep:

– «Yusip endi Ismayıldıń gellesin alar ma eken!? Ya keshire me? Sebebi, bul waqıtqa shekem atı Noǵaylıda aǵa sultan jarlıǵın biykarlaǵan adam bolmaǵan. Onıń ústine Yusip heshqanday adamdı ayamaytuǵın jawızlıǵı jáne bar...» (16-b.). Haqiqatında da, bul sózler Aymereke analıqtıń da «Yusipke hámledar bolǵanımda qasqırdıń bawırına jerigen edim. Sonıń ushın da onnan qorqaman, abaylı bolagór, perzentim!» (16-b.), – degen gápleri menen tolıq sáykes keledi hám shınında da, bul waqıyanıń izi jaqsılıq penen tamamlanbadı.

Yusip sultan inisi Ismayıldıń islegen háreketlerinen soń: «...Ismayıl sultandı asıǵısh túrde Kók sarayǵa shaqırdı... –

Kútip otırǵanday waqtım joq. Kókireginde janı bolsa tez jetsin! – depti Yusip» (37-b.).

«Ismayıldıń eńsesi túsip ketti... Sarayshıqqa qaray jortıp ketti. Dem almaydı. Túslenbedi. Bir kún, bir tún jol júrip erteńine sáskede Kók sarayǵa kelip attan tústı. Saray aldındaǵı datqa jaydıń aldında bózdey bolıp bezireyip Yusip turıptı. Sálemlesken de joq, soraspadı da, birden dápindi.

– Áy, haywan, nege orıslardan alıǵan tutqındı bosatıp jiberdiń?

– Siz qátelesip turıpsız, Yusip aǵa! Negizinde solay islewimiz kerek edi.

– Men be, men qátelesippen-á!? ...Wáy, kúshik-áy! Sen maǵan bunday sózdi aytıp kim bolıpsań? Áytek júzbası! – dedi qalsh-qalsh qaltırıp ashıwlanıp. – Mına aqmaqtı sheshindir, jalańashlap sabamasam eti ólip ketken. Sezbeydi!».

– Haw, taqsır, bul siziń tuwısqan inińiz ǵoy!

– Meniń inim emes bul! Orıslardıń kúshigi! Orınla buyırıqtı!» (38-b.).

Usılayınsha, Yusip sultannıń qatal buyırıǵı boyınsha Ismayılǵa jalańash denesine qırq dúrre urılǵanlıqtan da, ol joqarıda kórsetilgen qıyın awhalda jatırǵan edi. Hátteki, Yusip sultan inisin qılısh penen qırqıp taslawǵa meyil bergende olardıń tuwǵan anası Aymereke analıq Ismayıldıń ústine birden boyın atqanlıǵı sebepli kishi sultan aman qaladı. Biraq, olardıń arasındaǵı qarama-qarsılıqlar ómir boyı saqlanıp, hátteki, sol konfliktler olardıń balaları tárepinen de dawam etip ketedi.

Romanda, mine, usı orıs tutqınların bosatıw waqıyasınan baslanǵan konfliktler kem-kem dawam etip, keskinlesip bara beredi. Yusip sultannıń joqarıda súwretlengenindey jawızlıǵı sonshellı, ol inisiniń bolajaq qudası Úsenniń jurtın da qırǵınǵa ushıratıp, quda-qudaǵaydı da bawızlap shalıp, olardıń jurtın pútkilley órtep, nıpqırt etip ketedi.

Tariyxshı T.A.Jdankonıń miynetleriniń birinde noǵaylar hám Ismayıl sultan haqqında unamlı pikir ayılıp, onıń basshılıǵındaǵı ulıstıń Rossiya hám Orta Aziya menen tıǵız ekonomikalıq, siyasiy baylanıslar jasap, Qazan hám Astraxan xanlıqlarınan biyǵárez

jasaganı ayılğan. «Noǵay zıyahlarınıń ishinde bir-birine qarsı bolǵan eki partiya boldı, olardıń biri mirza Ismayıldıń bassılıǵında Rossiyaǵa jaqınlastı, ekinshisi, shıǵıs ulısları Qazanǵa umtıldı...»³³.

Jazıwshınıń tariyxıy haqıyqatlıqqa tiyisli hádiyseler menen waqıyalardı usılay bayanlap berip, júdá tásirli avtor sózlerin qosıp isletip barıwı romandaǵı konfliktlik keskinlesiwdiń barısın biraz kúsheytip hám waqıyalardı emocional túrde sáwlelendiriwge múmkinshilikler bergen. Konfliktler, ásirese, qırǵın sawashlar Ismayıl sultannıń balası Tınaxmettiń úyleniw toyı waqtında azı-kem toqtasa da, biraq eki sultannıń bir-birine bolǵan alakózligi jónge túspeydi, qaytama ol kem-kem keskinlesip tereńlesip bara beredi. Ismayıl sultan orıs patshalıǵınan járdem soraw boyınsha sheshimge keledi. Sebebi, «Noǵaylı áwladlarınıń Moskva knyazları menen baylanısları Ámir Muwsa menen orıs patshası Ivan úshinshi tusında-aq baslanǵan edi... Bir mın bes júz otız tórtinshi jılqı jıl pútkil orıs eliniń patshası bolıp daǵazalanǵan Ivan tórtinshi taxtqa otırǵannan bir jıl keyin Noǵaylı eliniń sultanları Moskvaǵa Seytek sultannıń bassılıǵında óz elshilerin jiberdi. Nátiyje jaman bolmadı. Biraq, sultanlardıń awızbirshiliginiń joqlıǵı sebepli eki el arasındaǵı awızǵa alınǵan máseleler tolıq iske qosılmaǵı»³⁴.

Sol sebepli orıs patshalıǵınıń da pikirleri bir toqtamǵa kelmey qaysı sultannıń durıs ekenligin tolıq ayıra almadı.

Avtor tariyxıy jaǵdaylardı geyde usılayınsha ótkir hám janlı publicistikalıq bayanlaw menen beriwı de tásirli. Avtor alliteraciyaǵa ónimli paydalanadı. Bul súwretlewlerde shıǵarma poetikasına da ayırıqsha dıqqat awdarǵanın kóremiz.

Ismayıl sultan orıs patshalıǵı menen diplomatiyalıq qatnaslardı qayta tiklew ushın Ivan Groznyıdıń atına xat jazadı: «...Noǵaylı eli pútkilley ıdırap ketti... sultanlardı jıynap, bir tártipke keltirip, onıń bas-ayaǵın jıynap alıw ámiri máhál... qıynalǵanımda

táselle berip, kewlińdi alǵanday qosshı da joq. Ádalat degennen hesh náirse qalmadı. Sultanlar saqawatsız, biyler biydáwlet bolıp ketti... Áǵam bolǵan áǵa sultan Yusiptiń qas dushpanına aylandım. Áǵam Yusip te dáslepki waqıtlarda sizler tárepte sıyaqlı edi... biraq sońınan Qazan menen Astraxan tárepińe berilip ketti... Men orıs tutqınların qutqarıp jibergenim ushın da áǵam maǵan pútkilley qarama-qarsı tárepte bolıp qaldı...» (70-b.).

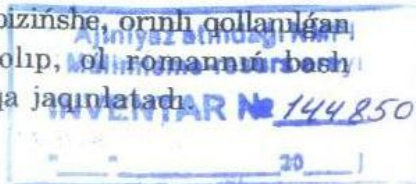
Biraq, bulardıń barlıǵı Yusip penen Ismayıldıń aralarındaǵı qarama-qarsılıqlardı jáne de shiyelenistiriwge sebepshi boldı. Usılǵa bola Noǵaylı elindegi ayırım din iyeleri hám geypara sultanlar da Yusiptiń tárepińde bolıp, olar Ismayıldı ǵayrı din iyelerin quwatlaǵanlıqta ayıpladı. Solardan biri Muptilla muptı menen Ismayıl sultan aralarında mınaday ǵapler bolǵan edi:

- Orıslarǵa jan basıpsań, botam?!
- Solay boldı...
- Dini basqa ǵoy, nege olay isley qoydıń?
- Biz ádalat jolın qollawımız kerek.
- Orıslar ádalatlı ma?
- Ádalatlı! Qáne, aytańız, taqsır, orıstan ne jamanlıq kórdińız? Ózin-ózi joq etip atırǵan musulmansılıqtan ne payda?...
- Quramı-sharifte jazılǵan: ǵayrı dindegi adamlar hesh waqıt dos bola almaydı!
- Musulmansılıq hesh waqıtta doslıqqa shek qoyǵan emes!
- Shek qoyǵan! Kápir menen hesh waqıtta dos bolıwǵa bolmaydı!... Bizdi aman saqlap turǵan tek Alla!
- Qayaqta sol múriwbetli Alla? Ne ushın ol biziń táǵdirimizge bir márte ǵana kóz qıyǵın salmaydı?
- Astapıralla! - Birden hawlıǵısıp jabırilasıp ketti ulamalar.
- Sózi buzılayın depti!...
- Háreketlengen!...
- Alla taalanıń ǵargısına ushıraǵan!...» (84-b.).

Haqıyqatında, bul sózler sol dáwir ushın biraz ersilew yamasa jasalma sıyaqlı bolıp kórinse de, al ol jazıwshınıń tutqan poziciyası menen onıń idealın durıs esapqa alǵanda, bizińshe, orını qollanılǵan hám haqıyqatlıqqa sıymlı dialoglar bolıp, ol romannıń besh konfliktlerin janlandırıp, naǵız turmısqa jaqınlatadı.

³³ Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. — Москва: «Наука», 1950. с. 129.

³⁴ Мәмбетов К. Поскан ел. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 66-б.

Bul, shınında, Yusip penen Ismayıl basqargan bir-birine júdá qarama-qarsı bolğan topardıń negizgi baǵdarların ayqın anıqlap, ol Ismayıl sultannıń ádilligi menen tuwrı sózligin, onıń ishinen kúyikten shıqqan jalınlı shınılqqa tolı pikirlerdi de anıq sáwlelendire aladı. Sonıń menen birge tap usı waqıtları Yusip sultan óz balaları hám qırdıń qırǵıy esaplangan Qazıy batırdı da shaqırtıp ózlerinshe keńes ótkerip, tiykarınan orıslar menen Ismayıl sultannıń alǵan baǵdarın qalay qaytarıp, olarǵa tosqınlıq jasaw jolların qarastırıp atırǵan edi. Biraq, olardıń da alǵa tutqan baǵdarları bir jerge birikpey qupıya keńes hárkimniń óz betinshe ketip dawırǵısıwı menen pitedi. Onda Qazıy batır: «...Men bolsam Azaw boyında jáne bir mámleket qurmaqshıman. Jaqın kúnlerde Qabarda menen Sherkes jigitińniń qarawında boladı. Taw qızlarınıń gózzalıǵınan xabarın bar ma? Eger de úylenetuǵın jigitleriń bolsa, biziń jaqqa jiber. Shetinen perilerge aparıp qosaman...» (79-80-bb.) dese, Yusip óz aldına Noǵaylılar mámleketin dúzbekshi ekenligin aytıp, Qazıydan soǵan járdem beriwdi Ismayıl menen Orısıyattıń betin qaytarıw kerek ekenligin bildiredi.

- «Yusip basshı bolsa, Qazıy qosshı bolsın!
- Qırım quwatımız bolsa, Qazan qol-qanatımız bolsın!
- Astraxandı asqındırmayıq!
- Ismayıldı iskenjege alayıq!
- Orıstı ormannan bergi jaqqa ótkizbeyik!
- Edildi ekige bóleyik!
- Qazandı qolǵa alayıq!
- Jayıqtı jılawlayıq!...
- Ismayıldı is-pısına qaratpayman! – dedi Yusip.
- Sherkeslerdi shókelep júrmen! – dedi Qazıy...» (81-b.).

Tariyxıy dáwir haqıyqatlıǵın jazıwshı-ilimpaz geyde, mine, usınday qısqa formalarda hám ayırıqsha temperamentlilik penen sáwlelendirip otıradı. Bul jerde jazıwshınıń bayanlaw forması menen til qollanıw stiline biziń sóz ónerimizdiń saǵası bolǵan folklorlıq bayanlawdıń unamlı tásiiri sezilip turǵan sıyaqlı.

Usınnan onsha kóp uzamay-aq Qazan xanlıǵınıń wákili Qoshshaq ath bir kisi kelip, Yusip sultandı hár qyıl sózler menen aldaştırıp,

onıń gózzal qızı Súyinbiykeni óz xanı Janalıyge toqallıqqa beriwge kelisim alıp ketedi. Sebebi, bul waqıtta Janalıy biraz jasqa barıp qalsa da, burıńǵı báybishe hayalınan perzentsiz bolıp júrgen edi. Nátiyjede jawshılıq isleri raslanıp, Qazan xanlıǵınan pada-pada mal, úyir-úyir jılqı hám taǵı basqa asıp-tasqan baylıqlar Noǵaylı jurtına Kók ordaǵa qaray aǵılıp Súyinbiykeniń toqallıqqa uzatılıwı ámelge asadı. Bul romandadı eki tuwısqan sultanlar bolǵan Yusip hám Ismayıldıń arasındadı, Noǵaylı jurtı hám orıslar arasındadı, háttteki, Noǵaylı menen Qazan xanlıǵı arasındadı ara qatnasları sońǵılıǵında keskinlesip, oǵada qıyın halatlardı alıp keledi. Qarama-qarsılıqlardıń bulayınsha kúsheyip ketiwinde, negizinen, Yusip sultannıń aqılsızlıǵı menen kórse qızarlıǵı, dúnyaparazlıǵı menen dańq, ataqqumarlıǵı sebepshi boladı hám oǵan qosımsha ortadadı buzıq peyilli adamlardıń qustanı, ósek sózleri eki táreptiń aralarındadı konfliktlerdi barınsha keskinlestiriwge alıp keledi.

K.Mámбетov óziniń «Posqan el», «Türkstan» ath tariyxıy romanlarınan burın sol dáwirlerdiń tariyxıy shınılǵın tereńnen izertlep, sol dáwirdiń jıraw-shayırları Soppashı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Dospanbet, Jiyrenshe sheshen hám Jiyen jırawlar haqqında, bunnan aldınǵı sóz óneri saǵası bolǵan kóp sanlı folklorlıq úlğilerimizdiń jazba ádebiyatqa qatnası haqqında atap kórsetilgen doktorlıq dissertaciyasın jazıwı – bular jazıwshı ushın bay materiallar berdi, úlken shınıǵıw, sheberlik mektebi boldı hám olar qálem iyesine tariyxtıń joqarıdadı sıyaqlı qarama-qarsılıqqa, tragediyaǵa tolı betlerin ashıp beriwge tiykar tayarladı. Sonlıqtan, ol xalqımızdıń tariyxında tereń iz qaldırǵan Súyinbiykeniń táǵdirine baylanışlı tariyxıy haqıyqatlıqtıń qarama-qarsılıqların sol tariyxtıń ózi sıyaqlı etip aynıtpay, biraq kórkem boyawlar menen bezep sáwlelendirdi.

«Yusiptiń arqa súyer tawı – Qırım. Házir ol jerde Muhammed Ámin xannıń hayalı bolǵan tuwısqan qız apası Fatiymanıń balaları xanlıqtı óz qolına alǵan... Jaqınnan berli ol da Türk sultanı Diger menen dos boldım dep ǵoddaslap júripti... Bul akademik V.M.Jirmunskiydiń: «Türk sultanı Diger óz maqsetlerin orınlaw ushın Yusip sultandı erite otırıp Moskvaǵa qáwip dóndire

baslağan»,³⁵ – degen pikirleri menen sáykes keledi. Álbette, oris ilimpazınıń bul derekli oyların K.Mámбетov orınlı paydalanganı ayqın kórinedi.

Minekey, barlıq qarama-qarsılıqqa baslawshı waqıyalar usınnan baslanadı. Qoshshaqtıń kózi Yusip sultannıń gózzal qızı bolǵan, dasturxan basında xızmet islep júrgen Súyinbiykege qadaladı. «Bir maldıń góshin jep bolıp buwma jılanday jıyırılıp jatırǵan Qoshshaq qádir tún kórip turǵan kisidey birden hawlıqtı da, sırttan kógershin sıyaqlı bolıp kirgen gózzalǵa tigilip qaraw menen boldı. Soylaq tisleri saqıldap sóylemshek te bolıp ketti. Qız da bunı sezip ákesiniń aldında bir qısım bolıp baratır. Pıshıq murtlı pitik kóz mına bir kisini bir nárse háreketlep ketkennen saw ma?... Al, Qoshshaq ele ayılın jıynaytuǵın túri joq.

– Qızın hádden zıyat sulıw eken, sultan! He...he, he... Atastırıp qoyǵan jerlerińiz joq pa edi? – dep ishi-bawırına kirip baratır. Yusip bul sorawǵa juwap qaytarmadı. «Qazandı qurtqan qasqır meni bassınıp otır ma?... Bul qanday sózi eken? Oylanıp oy túbine jete almay otır».

– Oy, aynalayın, kók kógershinge uqsaydı eken! – dedi bir waqıtları Qoshshaq» (96-b.).

Mine, bul jutınıp qarawlarıń aqırı Qoshshaq tárepinen aqlsız sultan Yusipke eriksiz qarmaq taslaw menen dawam etip:

– Qazannıń qulaǵı qolında turıptı, – dep úgitley baslaydı.

– Qalaysha? – degen Yusipke.

– Tuwrısı... Qızınıız Súyinbiykeni Janáliy xanǵa uzatasız (97-b.), – dep turıp aladı. «Xanǵa toqallıqqa bergendey qızım joq», – dep narazı bolǵan Yusipti: – «Xannıń dáslepki hayalı Natalyadan perzent qalmadı. Al, ekinshi hayalı tatar qızı Zamiradan eki qızı bar. Al, eger siziń qızınıızǵa baxıt darıp, ul balalı bolǵanday bolsa – dáwlet siziki!» (97-b.), – dep aqırı kóndiriwge alıp keledi. Bunnan bir kún aldın qızı Súyinbiykeni dasturxan basında xızmet ettirip kózge túsirgeni ushın hayalın júndey sabalǵan Yusip sultan birden aynıp túsip, ol baxıt, dáwlet, anıǵıraǵı Qazan xanlıǵınıń taxtı ushın buǵan qayıl boladı.

³⁵ Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Москва: «Наука», 1974. с. 458.

Jazıwshı Yusip sultan menen Qazan xanınıń, mine, usınday qáyın ata, kúyew bolıwı menen Súyinbiykeniń oǵan uzatılıw halatların da biraz isenimli sáwlelendiredi. Solay etip, sóz sheberi sultan tóreniń qızınıń gózzallıǵın da barınsha jerine jetkerip, oǵan basqa jurttıń xanınıń naǵız ǵaybana ashıq bolǵanlıǵın da isendirip súwretleydi. Bulardıń barlıǵı jazıwshı tárepinen Yusip menen Ismayıl sultanlardıń arasındaqı konfliktlerdiń shiyelenisiw procesiniń isenimlilikin de dálillew ushın alınǵan kórkem poetikalıq boyawlar bolıp esaplanadı.

Jazba tariyxıy dereklerde Safa Gereydiń qaytadan Qazanǵa keliwi olardıń Moskva menen óz ara qatnasların birotala shiyelenistirip jiberdi. Buǵan noǵaylar (Yusip basshılıǵındaǵı) ábden járdem bergen edi. «Qazan jılнамасы»nıń jazıwı boyınsha 1549-jılı mart ayında Safa Gereydiń tosattan ólimi úlken qıyralıwdıń baslanıwına alıp keldi. Xan óliminen soń Safa Gerey menen Súyinbiykeniń jas balası Ótemis Gerey taxtqa otırǵızılıp, al barlıq basshılıqtı ulınıń ele balalıq jasta bolıwına baylanıshı Súyinbiyke óz qolına aladı. Usı qısqa waqıt ishindegi Súyinbiykeniń xanlıq dáwirinde Qazan xanlıǵında biylik tolıǵı menen qırımlılardan, atap aytqanda olardıń wákili Qoshshaqtıń qolında boldı... (Kuchakoglan)³⁶.

Taǵı da «Qazan jılнамасыnıń jazıwı boyınsha Qoshshaq xanша Súyinbiykege óz muhabbatın bildire otırıp, astırtın túrde Ótemis Gereydi óltirip jiberiwdi oylaǵan. Biraq, bul ámelge aspaǵan...».

...Kochakoglan Qazannan qashtı, biraq orıslar tárepinen tutıp alınıp Moskvada óltirildi... Sońınan Ótemis Gerey menen onıń anası Súyinbiyke Moskvaga aldırılıp, Shah Áliy qaytadan taxtqa (1551-jılı sentyabrde) otırǵızıladı.

Biraq, romanda jazıwshı negedur Ótemis Gereydi Janáliydiń balası etip kórsetip, al onıń ólimin Moskvada Qazan xanlıǵınıń qolı menen óltirgizip, Shah Áliy tárepinen Qazanǵa aldırıp, balanıń jansız gellesin zindanda jatırǵan anası Súyinbiykege

³⁶ Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Москва: «Наука», 1974. с. 54.

kórsetedi. Bul jazıwshınıń Shah Áliydiń zulımlıǵın hám Súyinbiykeniń tragediyasını emocional túrde, kórkem obraz dárejesine jetkerip ulıwmalastırıwı edi. Bunı hár tárepleme quwatlawǵa boladı.

Qazannıń sońǵı sapardaǵı Moskva menen qarama-qarsılıqlarında Yusiptiń poziciyası belgisiz bolıp qalǵan. Biraq, jılnamada Qazan xanlıǵın qorgaw ushın 3 mıńnan aslam noǵay nókerleri qatnasqan... Bul Yusiptiń áskerleri bolıwı múmkin³⁷.

«Súyinbiyke sulıw dep ataqqa shıǵıp ketken bul qız qır murınnan kelgen jumalaq júzli, kirpikleri kózine sayaman bolarlıq dárejede tóselgen, taldırmash boylı bir gózzal edi. Burın onı kórmegen hárqanday adam birden tańlanar, súyriktey bolǵan qáddine kózi túsiwi menen aq perishte kórgen paqırday seskenip ketetuǵın waqıtları kóp bolǵan» (94-b.) «Qazannıń xanı Janáliydiń Súyinbiyke sulıwǵa ǵaybana ashıq bolǵanı da ras bolıp shıqtı. Xannan inam retinde Sarayshıqqa úyir-úyir mallar menen keme-keme qumbat bahalı zatlar kelip tústi...» (99-b.).

Bunday kórkem portretlik súwretlewler menen tásirli avtorlıq bayanlawlar hám olardaǵı milliy kórkem sóz saǵası folklorǵa tán bolǵan geypara orınlı motivler hám kórkem súwretlew usılları («kirpikleri kózine sayaman bolarlıq dárejede tóselgen», «Ádiwli miyman baspaq soyıp kútildi», «buwma jılanday jıyırılıp jatırǵan Qoshshaq...» hám t.b) jazıwshı tiykarǵa alıp otırǵan sol tariyxıy dáwir shınlıǵın janlandırıwǵa alıp keledi, olardıń barlıǵı tiykarınan Yusip penen Ismayıl aralarındaǵı qarama-qarsılıqlardı jáne de shiyelenistiriwge sebepshi bolatuǵın halatlar.

Ádebiyatshı Q.Alpısbayev óz monografiyasında «I.Esenberlinniń «Kóshpeliler», «Altın Orda» trilogiyalarında folklorlıq materiallardan paydalanılǵan. Bul sıpat ulıwma qazaq xalqınıń tariyxıy ózgesheliginen tuwılǵan qubılıs dep esaplawǵa boladı.

Jazıwshı folklorlıq materiallardı xarakterlerdi daralawda, minez-qulıq psixologiyalıq belgilerin tereńlestirip janlandırıwda, til ózgesheliklerin ashıw usılı retinde paydalanadı. Bul baǵıtta

³⁷ Жирмунский В.М. Эпические сказания о ногайских богатырях в свете исторических источников. В его кн.: Тюркский героический эпос. — Москва: «Наука», 1974. с. 460.

shıǵarmada biyler dawı, shayırlar aytısı, batırlardıń sóz benen aytısıqan qarama-qarsılıǵınıń ne bir qızıqlı tamanlarınıń súwreti jasalǵan»,³⁸ — dep jazadı. K.Mámбетovtıń «Posqan el» trilogiyası tuwralı da usınday pikirlerdi aytıw orınlı.

Romanda syujet jolında Súyinbiyke sulıw Janáliyge toqallıqqa barǵannan soń kóp uzamay-aq hámiledar bolıp, xan ul perzent kórip úlken quwanışqa bólenip, onıń atın Ótemis qoyadı. Biraq, bul quwanış uzaqqa sozılmaydı. Sebebi, jazıwshınıń ózi publicistikalıq stilde bayanlap jetkergenindey «Xannıń arqa súyer adamı tek birew edi. Ol da bolsa Qırım bolıp, Qırımnıń xanın qarshıǵa, al ózin tuyǵın esaplar edi. Orıslar menen de bekkem baylanıs dúziwdi oyladı. Biraq, Qırım kesent bere berdi... Qırım xanınıń sózine erip ketti de orıs kárwanların tutqıǵa ala basladı» (106–107-bb.). Bunda jazıwshı tariyxıy faktlerge súyengen hám bul ayılǵanlar, rasında da, sol waqıtlardaǵı tariyxıy shınlıqqa tiykarlanǵan. Usı dáwirde Rossiya menen Qırım arasındaǵı qatnaslar jaqsı emes edi. Bul tariyxtan málim shınlıq.

«Tariyxıy roman tariyxtıń ilim retinde kórkem óner menen aralasıp keletuǵın jerindegi noqat dewge boladı. Ol tariyxqa qosımsha, tariyxtıń ekinshi jaǵı...»³⁹.

Jazıwshı usı sebepli de, romannıń konfliktlerin taǵı keskinlestiriwde, mine, usınday tariyxıy faktlerdi tiykar etip aladı da: «Xannıń qol-qanatı burın tek Qırım bolsa, endi ekew boldı. Sahrannıń sawısqanıday ǵana halı bolǵanı menen Yusipti Qırımnan kem kórmedi» (106–107-bb.), — dep jazdı.

Tap usı máhálleri Qazan xanlıǵınıń óz ishinde keskin kelispewshilikler kelip shıǵıp, saray ámeldarlarınan Qoshshaq penen saray sultanlarınıń biri Qúlen degen adamlar Janáliyge qarsı bolıp shıǵadı. Qırım xanlıǵı da Qazan xanlıǵınan tınılıp, oǵan qarsılıq etedi. Janáliy negizinen dáslep orıslar tárepinde bolsa da, sońınan ol orıs xanlıǵına qalaysha qarsı shıqqanlıǵın bilmey qaladı. Buǵan, bálkim, onıń qayın atası Yusiptiń de

³⁸ Алпысбаев К. Казак әдебиетіндегі тарихи шығарма. — Алматы: «Таймас», 2008. 221-б.

³⁹ Каратаев М. Тандамалы шығармалары. — Алматы: «Жазушы», 1974. т. 2. 281-б.

tásiri ótken bolıwı itimal. Ápiwayı xalıq bas kóterip Qazan aqsqaalları Orısıyatqa xat jollap, olardan járdem kútetuǵınlıǵın bildirip Janalıydıń Orısıyatqa qarsı ekenligin aytadı. Qoshshaq penen Qúlenniń jalǵan sózleri menen úgitlerine ergen Yusip sultan kúyew balası menen sawashqa shıǵıp, ol jazıqsız Janalıydıń gellesin alıwǵa da erisedi. Bul waqıya Qazan menen Orısıyat, Yusip penen Orısıyat, Yusip penen Ismayıl qarama-qarsılıqların da barınsha shiyelenistiriwge alıp keledi.

«Janalıy qurt oyın bolıp atırǵan sawashtıń ortasına qaray shaptı. Ol jerde oqırıp turıp semser siltep turǵan qáyın atasın kórdi de, úlken basın kishireytip attan sekirip tústi.

– Assalawma áleykum, ata!

Sharq-shurq bolıp turǵan sawash sarbazları xandı kórip birden serpildi. Biraq, Yusiptiń júzi qáhárli. – Áy, júzi qara, maǵan táńir sálemin bergendey qanday turqın bar?!

Qolındaǵı almas zulfıqardı birden sermedi. Jalt etken semser abaysız turǵan xannıń moynın birden qırqıp jiberdi. Xannıń sálem bergen sestı emeski esitildi de siyrek murta bir jıbırlap, mıqlı moynı mort etip julıp tústi. Bir qolına dizgin uslaǵan bassız dene attıń aldına kelip jalp etip quladı. Sessız qalǵan deneden atlıqqa qannan seskengen argımaq oqırıp qurı dalaǵa qaray qashtı» (111-b.). Mine, bul waqıyanıń sebebin sorap nalıńǵan qızı Súyinbiykege Yusip sultan mınaday dep juwap qaytaradı.

– Aǵa, xannıń ne jazıǵı bar edi?.

– Jazıǵı kóp, qızım! Xan sennen suwısıptı. Taxt miyrasxori bolǵan balańdı óltirmekshi eken. Bul apattan men saqlap qaldım (112-b.).

Al, haqıyqatında, bulay emes edi. Bulardıń barlıǵı Qoshshaq penen Qúlenniń uymlastırǵan pitneleriniń sebebinen kelip shıǵıp, sońǵılıǵı Qazan xanlıǵı hám Yusiptiń ózi ushın da bul úlken joǵaltıwlarǵa alıp keledi. Endi eki jasar Ótemis Gerey xan tiklenip, tiykarınan saray jumısları menen xanlıq biyliktiń barlıǵın Súyinbiyke sulıwdıń ózi alıp baradı. Soǵan shekem Yusip sultan Qazan xanlıǵı sarayında Qoshshaq penen Qúlenniń aytqanın islep kóp wayqanlar qılıp ketedi, kóp ámeldarlar jazıqsız ólimge

húkimdar etilip, xanlıq ádalatlıqtan qol juwadı. Qoshshaq penen Qúlenler xan qasınan eń úlken hámeller alıp, birinshi hám ekinshi wázirler bolıp tayarlanadı, Qoshshaqtıń endigi qıyalı pútkilley buzılıp, ol Súyinbiyke menen turmıs qurıwdı jobalastıradı. Bunı onıń óz awzınan esitken xansha Qoshshaqtı zindanǵa taslasa da, ol bir kelgende Yusip sultannıń qáteresi menen jazadan aman shıǵıp, kishkene bir hámellerdiń birin iyeleydi.

Endigiden bılay Súyinbiyke barınsha asqınıp ketip, qıyalına kelgenin islep pútkil xalıq qozǵaladı. Joqarıda aytqanıımızday, Rossiyaǵa xat jazılıp, orıs áskerleri Qazanǵa bastırıp kiredi. Yusip Qazan xanlıǵı, qızı tárepte, al Ismayıl sultan orıslar tárepinde turıp bir-birine qılısh siltesedi. Sonlıqtan da, olar bir-biri menen ashıq sóylesiwge shaqırılıp qarama-qarsılıq barınsha kúsheygenligin bildiredi. Sóylesiwlerdiń barısı mınaday mazmunda edi:

– Shaqırǵan ekensiz, – dedi Ismayıl uyań dawıs penen.

– Awa, shaqırdım. – Yusip sol waqıtta ǵana bir nárse esine kelgendey birden ózgerdi. Qanshama qáharge kelse de ózin basıp almaqshı boldı.

– Er shekinispey, bekinispeydi degen. Ekewimizdiń shekiniskenimiz de ras. Biraq, jaw qamalap atırǵanda dawlasıp júrgen batırlar da bir-biri menen dos bolıp ketkeni kóp bolǵan. Al sen bolsań, meniń qanalas inimseń ǵoy. Tawǵa shıqqan jerde tarlanım boldırıp, jarı jolda qaldım. Maǵan járdem ber.

– Ol qanday járdem?

– Qazandı qıyratıp, orısqa oyran salmasam bolmaydı.

– Maǵan qara, aǵa sultan! Jası kishi aql ayttı dep kewlińizge kelmesin. Qazandı qıyratıwıńız múmkin. Al, orıslar haqqında pikirińiz oysızlıqtan basqa hesh nárse emes. Bul meniń shın sózim... Bir polktay ǵana ákeriń menen orısqa qarsı shıqqanday qanday háddiń bar?! Shıbın shaǵaman dep arıslannıń ashıwın keltirgen eken, – degen gáp bar... (130-b.). Haqıyqatında da, Ismayıl sultannıń aǵasına aytqan bul gápleri shınlıq edi. Biraq, Yusip sultan da qızı

Súyinbiykege uqsap háddinen asıp ketip inisiniń bul gápin terisine túsinedi de pikirinen qaytpaydı. Ol Qırım, Astraxan xanlıqlarınıń járdeminde Qazan menen birigip orıslarǵa qarsı shıǵıw pikirinen taysalmaydı. Inisi Ismayıl sultanǵa: – Qarındası jaw qolında ketip baratırǵanda qabırǵası qayıspaǵan jigit bar ma?! Ózimshillikti qoy! (132-b.) – dep dáslep múlayım talap qoysa da, sońınan qızıp ketedi.

Mine, bunday dialoglar kórkem shıǵarmada konkret turmıs waqıyaları negizinde syujet hám konfliktlerdi janlandıradı, onıń emocionallıǵın kúsheytip qoymay, keleshek syujet dinamikasını payda etedi. Sonlıqtan, akademik M.B.Xrapchenko jazıwshı sheberliginde dialoglardıń áhmiyetin joqarı bahalaǵan edi⁴⁰.

Eki tuwısqan sultan ortasındaǵı kelispewshilik waqıyası usınıń menen waqıtsha juwmaqlanadı da, endigi keskinlesiw Qazan menen orıslar arasında kúsheyip ketedi. Súyinbiyke menen onıń balası Ótemisti orıslar Moskvaǵa tutqın sıpatında alıp ketedi. Jas náreste xanzada sıpatında orıssha tárbiyalana baslaydı da, al anası onnan bólek saqlanadı. Orısıyattıń biyligi menen Qazanǵa xan saylangan Shah Áliy hiylekerlik penen burınǵı jeńgesi Súyinbiykeni qorlap, azap-aqıretler beriw ushın Qazanǵa aldıradı. Burınǵı xansha Qazanǵa úlken saltanat penen kelse de, al sońınan onıń pútkil árman, tilekleri menen oylagan oylarınıń barlıǵı pushqa shıǵıp, qalǵan az ǵana ómiri de iyt qorlıq penen ótedi. Mine, usı jerde hárqanday tariyxıy shaxstıń kórkem ádebiyatta sáwleleniwi boyınsha ózbek ádebiyatshısı P.Alimovtıń mınaday pikirlerin keltiriw orınlı dep esaplaymız: «Jazıwshı sheberligi sonda, ol insan háreketleriniń túrli-túrli formaların sáwlelendiriw arqalı obrazlar tereńligin payda etedi. Úlken-úlken is-háreketler shaxstıń dúnyatanımın ǵana belgilep qoymay, konkret shaxstıń tilin sáwlelendiriwshı psixologiyalıq sıpatlardıń mazmunın ashıp beredi. Sóz sheberi xarakter jaratıw yolında ayırım sıpatlardı, obrazdıń geypara tárepleriniń áhmiyetli tamanların ulǵaytıp kórsetiw arqalı kórkem ulıwmalastırıw-

⁴⁰ Храпченко М.Б. Собр. соч. в 4-х томах. – М.: Художественная литература, 1980. т. 2. с. 423.

juwmaqlastırıwlar jasaydı»⁴¹. Jazıwshınıń bazıbir jerlerde geypara konfliktlik situaciyalar (mısalı, usı Súyinbiyke hám Shah Áliyge baylanış) menen ayırım obrazlardı giperbolastırıp folklorlıq dástúrler negizinde orınlı súwretlengen. Óytpegende bular tariyxıy fakttıń tásirsiz, qurǵaq kóshirmesi ǵana bolıp qalar edi. Sonıń ushın romanda Shah Áliy negizinde Súyinbiykeni Moskvadan ózine qalınlıq sıpatında alaman dep, ótirik aldap aldırǵan edi. Bul sózlerge Súyinbiyke rasında da dáslep isenedi. Sonlıqtan da, ol sarayǵa kiriw waqtındaǵı irkinishlerdiń birinde:

– Men kimmen?! Jayı jánnet bolǵır Janáliy xannıń zayıbı, házirgi saqıpqıran Shah Áliydiń qalınlıǵı Súyinbiyke sulıw bolaman! Sarayǵa basla! – dep baqırıp jiberdi (144-b.).

Biraq, negizinde, olay emes eken. «Talay-talay orınsızlıqlar islese de, opıq jep kórmegen Súyinbiyke sarayǵa kire sala sonı ańladı. Ómirde sulıwlıqtan kúshli sıpayılıq bar eken» (145-b.). «Oq ótpeytuǵın júrek, suw ótpeytuǵın súwret bar eken. Al, ózin pútkil dúnyada hasıl dep bilip júrgen Súyinbiyke bolsa jamǵır jawıp, boyawı jayılp, jargǵı shıǵıp ketken bir súwretke aylandı.

– O, jalmawız! Biyhaya! Keldiń be?!

Bul xannıń Súyinbiykege aytqan birinshi sózi edi. Endi argı jaǵın esitiwdiń de keregi joq edi. Onıń esinen tanıp baratırǵandaǵı esitken sózleri...

– Xanshamız baysırıp qalıptı. Bizge jáne de qatın bolıp pútkil Qazandı baxtıqaraǵa aylandırmaqshı eken! Qalay kóresizler?!» (146-b.).

– «Qáne, aytshı! Qaysı bir xan óziniń tuqum teberigin qurtqan bir mástandı hayallıqqa alǵan?! Múmkin, bir kúni aǵam Janáliyge usatıp meni de bawızlatıp taslarsań. Ákeń Yusiptiń sózine erip qanshama orıs tutqınların óltirdiń?! Ele de orıslar insaplı eken. Seni Qazanǵa aman qaytarıptı. Jasawı!... Bul jawız qatındı tezden zindanǵa aparıp taslań!...» (146-b.).

⁴¹ Алимов П. Тарих, шахс, бадиа. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1991. 4-б.

Súyinbiyke Qazanğa kelgennen keyin burıngı xannıń inisi Shah Áliy jeńgesinen ósh alıw ushın onıń Moskvada qalğan balasınıń gellesin qupıya túrde kestirip aldıradı. Moskvada Aleksandr degen at penen tárbiyalanıp atırğan balanıń yarım aqshamda gellesi joq bolıp shıǵadı. «Shawqımdı baslaǵan Mariya Ivanovna jatar waqtında shahzadanı tóseǵine jatqızıw ushın kelse, onıń bası pútkilley joq bolıp shıǵıptı. Birew rehimsiz túrde qanjar menen kesip alıptı da ústine kórpe jawıp ketken eken. Tósektiń bári qıp-qızıl qan. Bul, álbette, baǵana qorjın arqalap kelgen adamnıń isi edi. Saqshılar túni menen «shaqırılmaǵan qonaqta» atlan-shap izlese de taba almaydı».

Bunday jan túrshiktirerlik halatlardı súwretlewde hám onı negizgi konfliktke baylanıstırıwda jazıwshı tariyxıy haqıyqatlıqqa tiykarlangan. Bul waqıyalardı súwretlewde jazıwshı bayanlaw kórkemligine itibar bergen. Mısalı: «Shah Áliy óz tilegin orınladı. Qazannıń xan sarayında qorjın ishinde payda bolǵan gúnasız saǵıyra Ótemis Gereydiń gellesine bir mártebe murnın girjiytip qaradı da:

– Bastı túyinshikke salıp buwıp izimnen júr! – dep buyırdı» (148-b.). «Ízǵar urıp ketken tas diywaldıń erneginde, qarshıǵa menen qarsılasıp moynı úzilip ketken aq quwday bolıp hásiz ǵana jatırǵan hayal nursız kózlerin bir ashıp-jumǵanı bolmasa, onshama itibar bergeni joq. Janı bar ma, jańaǵı bir qaraǵan waǵında-aq úzilip ketken be, ol jaǵı belgisiz. Júzleri zapıranday sarǵayıp ketken. Basındaǵı shashları appaq... Kókirekte jan bolǵanı menen gewde de dármanı joq ... Xan ... qolları qaltırıp bir qolına bekkem etip uslap alǵan sharshıǵa túyilgen túyinshikti Súyinbiykege uzattı...

– Xanı, men saǵan sawǵa alıp keldim, – dedi murtınan kúlip. Kóp turgısı kelmedi... Qolındaǵı túyinshikti Súyinbiykeniń aldına tors ettirip taslap, birden sırtqa shıǵıp ketti.

Súyinbiyke seskenip ketti de, hásiz barmaqları qaltırıp túyinshikke qol saldı. Barmaqları muzday bir nársege tiyip ketti de, ábden qaltırıp túyinshikti sheshti. Kózleri baqrayıwı menen ashılıp qalǵan balası Ótemistiń basın kórdi... Sonnan qaltıraǵan qolları menen gelleni kókireǵine qıstı da pútkil

ómiri menen ókinishli xoshlasıp atırǵan adamday ókirip jılap jiberdi.

– Qulnım! Nárestem! Ne jazıǵıń bolıp qaldı qudayǵa?!» (149–150-bb.).

Áne, bul haqıyqatında, tek ǵana Súyinbiykeniń qáteliginen bolǵan halatlar emes, al onıń ákesi Yusip sultannıń dúzetip bolmas qátelikleri menen kózsizliklerinen kelip shıqqan hádiyselerdiń sheshimi edi. Sóytip, Súyinbiyke sulıw usı zindan ishinde balasınıń gellesin qushaqlawı menen bir tın ishinde-aq jan tapsıradı. Al, Yusip penen Ismayıl sultannıń arasındaǵı qarama-qarsılıqlar Noǵaylı hám orıslar qatnasları Astraxan sawashlarına baylanıslı taǵı shiyelenisedi. Bunnan tısqarı Yusip sultan óz tuwısqanları bolǵan Aqtuba jerine, Ismayıl sultannıń qaramaǵındaǵı noǵaylılarǵa bastırıp kiredi. Bunday sawashlar kartınaların jazıwshı júdá sheber súwretlegen. «Eregisken eki sultannıń áskeri bir-birine jaqın kelip toqtadı. Bul tek házir ǵana bir-birine jaw bolıp turganı bolmasa burın tili de, túri de, jeri de, jaylawı da, hátte, sultanı da bir bolǵan xalıq. Aralarında aǵa-ini, dayılı-jiyen, apa-qarındas degendey bári aralasıp ketken...

Darqıldaq sultanlardıń dawı ushın birewi aǵasın, birewi inisin, birewi dayısın qarqıratıp shalmaqshı... Yusiptiń júzi jawatıǵın bulttay tútep ketipti.

– Háy, kókjal qasqır, qaqpanıma endi túsken shıǵarsañ?! Búgin bas terińdi betińe jappasam, atamnıń balası emespen! – dedi birden Ismayılǵa qaray dápinip. – Sen aqmaqta qurtpasam, men tósegimde erkin uyqılay alatuǵın emespen! Sendey kápir menen men eneden emshek emgenim haram! Qarsılasqanday kúshiń bolsa, kel beri!

– Sheshingen adam gúresten tayınbaydı. Men tayarman! Biraq, usınshama alamannıń ne jazıǵı bar? Biykargá eldi qırmayıq!

...Aǵa sultan birden...

– Men musulmanman. Kápir menen jekke júrip ayqaspayman, – dep máseleni basqa jaqqa burıp ketti.

Usılayınsha eki jaq birden aralastı da sarta-surt sawash baslanıp ketti. Ján-jaqtan jarqıldap ushqan jebe, jarq etip kelip jawırınǵa jabısıp, shar ayna sawıttı tesip ótkenleri de bar.

Birden tırs etip tiyip temir sawıtqa ilaj ete almay tayǵanaqlap ketkenleri de joq emes. Hár bir nóker janın jabbarǵa berip jantalasa halatında ayqaspaqta. Ólikke súrnigip adım jerde ombalap qalǵan atlar qan iyisine tótepkı bere almay oqırana beredi» (154-b.).

Usınday sawashlarda Yusip sultannıń nókerleri waqıtsha bolsa da jeńiliske ushirap, olardıń beti qaytarıladı. Biraq, eki sultannıń qarama-qarsılıqları Astraxan ushın bolǵan sawashlarda taǵı dawam etip, Yusip sultan Astraxan tárepinde tursa, al Ismayıl sultan orıslar tárepinde bolıp, qalanı alıwı ushın óz nókerleri menen birge sawash maydanında úlken qaharmanlıqlar kórsetedi.

Jazıwshı Yusip sultannıń jawızlıǵın, miyrimsizligin, oysızlıǵın kóp orınlarda júdá bórttirip, emociyaǵa berilip súwretleydi. Onıń «...delebesi qozıp ketken. Áskerdiń arasında turıp:

– Aǵa sultannıń qanday bolatuǵınlıǵın sizlerge kórsetip qoyaman! – dep baqıradı.

Biraq, Yusiptiń áskerlerine járdemge kelgen Qazıy «öz áskerlerine dabıl qaqtı. Setem alǵan áskerdiń bári de endi urısqa meyli joq adamlarday birden bólinip shıqtı.

– Jeńis jaqınlap turıptı. Nege onday qıldıń? – dedi ashıwǵa buwlıqqan Yusip.

– Jeńis jaqınlap turǵan joq. Jeńilis jaqınlap turıptı!

– Nege?

– Sezbediń be, áskerdiń arasında Sibirdiń ayıwı Arıslan menen Edildiń erkesi atǵan Er Qosay bar!» (175-b.).

Sonda da ójetligi basım Yusip óz degeninen qaytpay eń bashı maqseti, tuwǵan inisi Ismayıldıń gellesin alıwdı oylaydı.

Mısalı: «Taǵımǵa túrtılgen tepkiniń dástine shıday almaǵan alǵa qaray shapshıǵan eki at birden atlıqtı da tútindey bolıp burqasınlaǵan jerdiń tozańı aspanǵa kóterildi... Eki tanawınan teńdey tútin shıǵarǵan eki at birden shaynasıp ketti. Batırlardıń belleri oraqtay búgilip, shatır lap ketken nayzaları shınırılı sawıttı tesip óte almay uzaq ayqastı... Er Qosaydıń erligi basım, bilegi kúshli eken. Sharayna sawıttı shatırashların da alba-dalba etip sótip jiberipti. Tórtinshi hújim baslanǵan waqıtta tosattan tiygen nayzanıń dástinen Yusip quladı. Oqıranıp órge

shapshıǵan at azmaz iyesin aylanıp júrdi de qurı dalaǵa qaray qashtı... Biraq, Yusip ele de jaraqatlanǵan joq edi. Kúsh-qúdireti atasın tanımay atınan awnatıp túsirgen Sultannıń attan túsıwi menen taxttan túsıwi de bári bir ǵáp.

...Endi Yusip te bir qansha ózin ońlap alǵan adamǵa uqsar edi. Biraq, ol óz qarsılasınıń ádewir basım ekenligin aldınnan túsingen. Sermelgen semserdiń epkini menen entigip qalǵan Yusip súrnigip ketti. Biraq, jıǵılmadı. Endigi dawıslar Ismayıl áskerlerinen esitile basladı... Entigip qalǵan Yusip hálsizlenip qaldı. Táǵdirge tán berip turǵan adamday taqır jerdiń ózinde súrnige berdi. Kózi jer kórmey qaldı da ańsızdan tiygen qılıstıń dástinen kesilgen gellektey qulap ketti. Ekinshi mártebe sermelgen qılısh onıń bilǵańlaǵan basın kesip tústi de taqatsız turǵan áskeri birden shuwlap qoya berdi:

– Xosh, ardaqlı aǵa sultan!

– Xosh, ardaqlı aǵa sultan! – dep baqırıwı menen sahraǵa qaray qashtı» (178-b.).

Bul tragediyalı waqıyadan keyin noǵaylı ulısında waqtınsha bolsa da tınıshlıq ornadı. Ismayıl sultan endi aǵa sultan bolıp saylanıp, Arıslan – Nuratdin, Er Qosay bolsa Keykabud, yaǵnıy tete sultanlar bolıp saylanadı. Biraq, endi tınıshlıqtı Yusip sultannıń balaları, ásirese, Yunus buzadı, olar Qazıy menen qaytadan birigip Sarayshıqqa qayta-qayta hújim jasaydı. Qullası, romanda bunday orınlardı súwretlewge jazıwshı ayırıqsha itibar bergen.

Romanda Ismayıl sultannıń Qırım tárepke ótip ózine qarsı urısqa shıqqan ulı Qulıbaydı abaysızdan óltiriw kartinaları da júdá tásirli súwretlengen. Bunda Ismayıl sultannıń boyındaǵı gumanizm hám parasatlılıq belgilerin jazıwshı tásirli kórsetken:

– Balam?... Qayaqta balam?... – Tanımastay álleqanday birewdiń gellesin qushaqlap turǵan adamday jansız gellege jaltaq-jaltaq qaray beredi... Usı waqıtta ǵana ákesine tuwrı qarawǵa batına almay tómene qarap tunırıp turǵan genje balası Tınıbayǵa kózi tústi. Tap balası onnan birden qashıp keteyin dep turǵanday bas saldı. Betlerinen súydi. – Tınıbay, qulınım-aw, Qulıbaydan ayırıldıǵı ǵoy!... (272-b.). Jazıwshı, minekey,

bunday júdá qıyın hám qospalı bolǵan psixologiyalıq háreket qubılısların usılayınsha tábiyiy halatta asha alǵan hám olardı barlıǵı sol dáwir, Yusip sultan menen Ismayıl sultanlar arasındaqı, orıslar menen qırımılılar arasındaqı qarama-qarsılıqlardıń tragediyalıq juwmaqları edi.

Birinshi kitap «Zobalań»nıń aqırına taman Ismayıl sultan qazalanadı. Óler aldında ol óz jurtınıń mánsapların ózi bólistirip óz awzınan násiyatlar qaldırıp ketedi. Ismayıldın balası Tınaxmet aǵa sultan bolıp saylanadı. Bul jaǵday Yusiptiń balalarınıń taǵı da qarama-qarsılıqların keltirip shıǵaradı.

Jazıwshı xalqımızdın basına túsken bul tragediyalı waqıyalardı súwretlewge bar sheberligin jumsaǵan. Xalqımız tariyxınıń bir bólegi bolǵan bul waqıyalar roman syujetiniń rawajlanıwındaqı tiykarǵı konfliktti de payda etedi. Usı arqalı jazıwshı tariyxıy haqıyqatlıqqa kóbirek itibar beriwdi, dáwirdiń xarakterin ashıp beriwdi maqset etken.

Jazıwshı Ismayıl sultan menen Yusip sultan arasındaqı qarama-qarsılıqtıń tórkinin hákimiyatqa talasıw, máртебе jarıstırıw, tek óz pikirin durıs dep esaplaw (bul orta ásirlik húkimdarlarǵa tán qásiyet edi) sıyaqlı motivlerden izlep durıs islegen. Bunday motivlerge tiyisli waqıyalardı durıs hám isenimli súwretlegen. Yusip sultan menen Ismayıl sultannıń psixologiyasın, xarakterin olardıń ishki monologları, dialogları, háreketleri, qıymılları (jestleri) arqalı ashıp beredi. Romanda bunday orınlar biz joqarıda atap ótken kemshiliklerge salıstırǵanda kóp hám olar shıǵarmanıń tiykarǵı ózgesheliklerinen bolıp esaplanadı.

1.2. Dáwir shınlıǵınıń konfliktler arqalı sáwleleniwi

Jazıwshı K.Mámбетов kóp ǵana tariyxıy maǵlıwmatlar menen arxiv materiallarına súylene otırıp «Qaraqalpaqlar shejiresi» degen miynetinde bılay degen edi: «Noǵaylı awqamı XVI ásirdiń aqırına kelip pútkilley tarqadı... Muwsanıń genje balası Ismayıldın óliminen keyin onıń balaları Tınaxmet hám Orısbek arasında taxt ushın jánjeller baslandı. Tınaxmettiń

óliminen keyin Orısbektiń qolına ótken Orda pútkilley qırılıw dáwirine kelip jetken edi. Xalıq arasında ashlıq hám áptadalıq orın aldı»⁴².

Mine, usınday tariyxıy haqıyqatlıq «Topalań» romanınıń negizgi ózegine aylandırıldı hám ol jazıwshınıń dóretiwshilik qıyalı menen suwǵarılıp ayqın poetikalıq boyawlar hám tariyxıy obrazlar arqalı sáwlelendirildi. Buringı aǵa sultannıń balaları arasında qarama-qarsılıqlar sultannıń asabatı tarqamay atırıp-aq, ol mingen aq boz at shalınar-shalınbastan-aq belgili boladı.

Ismayıl sultannıń as sadaqasın tarqatar aldında ortaǵa kóshki ornatılıp, oǵan tiykarınan úsh adam ǵana shıǵarılǵan. Olar Tınaxmet, Orısbek hám Tınbay edi.

«Bulardıń birewiniń boyı hámмесinen ozıq. Batırlarǵa keyip bergen iyni, eńsesi biyik, estiyarlı jigit. Qara shor adamlarǵa qadalǵan eki kózi álle bir nárseden setem alǵanday edireyip ketipti. Qorqınsh pa, tańlanıw ma – belgisiz... Bul Tınaxmet sultan edi... Ata tárbiyasın kórgen Tınaxmet sabırlı da, hóktem de edi...

...Ekinshisi qabaǵınan qar jawıp turǵan qayın jigit... Óneshi jırtılǵansha aytısatuǵın ójet. Bul – sultannıń ekinshi balası Orısbek. Ózi orta jaslarǵa barıp qalǵan bolsa da barlıq waqıtta biylik hám beglik ushın talasıwdan tayınbaydı. Ózin hámмеден hóktem tutadı... Bawırsaqqa ókpelegen baladay betin tıristırıp, tar jerde aylanıp, tabanınan ot shıqqanday juwırdı da júrdi...

Al, úshinshisi – aǵa sultannıń kishkene balası Tınbay. Onıń el biylewden támesi joq edi... Qara shor adamlarǵa qarap turıp óz ákesinen – rastan da ayırılǵanın sezip birden óksidi de kózine jas aldı» (285–286-bb.).

Mine, bular romanda avtor tárepinen maǵlıwmatnama formasında berilse de, olar tásirli hám usı ádebiy qaharmanlar menen tariyxıy shaxslardıń jeke minez-qulıq belgileri menen social-psixologiyalıq sıpatlarına ayqın sáykes keledi. «Roman-epopeyada psixologiyalıq tereńlik epikalıq keń masshtablıq penen,

⁴² Мәмбетов К. Қарақалпақтар шежиреси. — Нөкіс: «Билим», 1993. 53-б.

dramahq kóp ǵana shım-shıtırıq qıyırman qarama-qarsılıqlar menen ushlasadı. Sonlıqtan, bunday shıǵarmanıń ańǵarı keń boladı da, uzaq waqıttı, qıylı-qıylı, qabat-qabat waqıyalardı, túrlishe adamlardı, birneshe táǵdirlerdi, shım-shıtırıq ǵúresler menen baylanıslardı, qısqası: ushan teńiz ómir materialların qamtıydı...»⁴³. Mine, usı taqlette «Posqan el»degi keleshek súwretlenetúǵın syujetlik kompoziciyalıq dúzimi menen konfliktlik shiyelenisiwlerinen, ásirese, aǵalı-inili Tınaxmet penen Orısbek, Orısbek penen Ormanbet aralarında qarama-qarsılıqlardıń realistlik sáwleleniwlerinen ayqın kóre alamız.

Romanda Tınaxmet obrazı gumanistlik kózqarastan joqarı aqıl-parasat iyesi sıpatında súwretlenedi. Ol Orısbekke hám basqa da noǵaylılarǵa salıstırǵanda da aqıllılıǵı, tereń oyılı, parasatı ákesiniń janaza sadaqasına soylajaq bolıp turǵan aq boz attı shalıw payıtında-aq ayqın kózge túsedı. Bizińshe, usıǵan qosımsha bul orında jazıwshı Ismayıldıń ólimi menen birge onıń ómirlik dostısı, qol-qanatı da bolǵan aq boz attıń shalıw máwritlerin ayırıqsha poetikalıq sheberlik penen súwretlegen.

Tınaxmettiń pútin elge sultan bolıp saylanıwında eń bashı jańalıqlarınıń biri – bul onıń xalqı ushın Sarayshıqqa úlken qorǵan salıwında kózge taslanadı. Bunda «Bay bayısa qatın aladı, jarlı bayısa jay saladı» degen sahra xalqınıń ózine tán dástúri bar edi (345-b.) degen xalıqlıq ibaralar qollanıladı hám bunı romanda ayırıqsha arnawlı bólim sıpatında ózine tán súwretlewler menen berip, olardıń barlıǵın eldiń jańa aǵa sultanı Tınaxmet obrazın ashıp beriw ushın paydalanadı. Sebebi, «Jaw judırıǵınan jenshilip pitken elge taza qorǵan kerek. Tınaxmet bul hádiyseni qashshan-aq ańladı... Moskvaga barıp Kremlدی kórip qaytqannan beri qıyalınan usı pikir ketpey júripti. Qalay bolmasın qorǵan salıw kerek. Qorǵansız el qor boladı (346–347-bb.).

Bul qurılıs isleriniń waqıyaları kópshilik jaǵdaylarda sırttan avtorlıq bayanlawlar menen berilse de, jazıwshı olardı qurılısshılıq

kásibiniń ózgesheligine baylanıstırıp tásirsheń súwretlegen. Atap aytqanda, «Sarayshıqqa burın Samarqandtan kelgen minaratlar (Minar ustası) ılayǵa túyeniń sútin qosıp gerbishler islegen edi. Bunday gerbishlerdi teginlikte toptıń kúshi de tesip óte almas edi. Biraq, sońǵı tariyxıy jaǵdaylarǵa bola túye súti xalıqtıń ishım-jemi ushın da qáhát bolǵan waqıtlarda onı gerbishke paydalanıp jetkeriw júdá qıyın, háttteki, múmkin emes bolǵanlıqtan Tınaxmet endi Sarıtawdıń topıraǵın paydalanıp gerbishler tayarlawdı usıus etip, sonı ámelge asıradı. Sarıtawdıń topıraǵınan tayarlanǵan saz balshıq tayar bolǵannan keyin jigirma mıńday adam juwırıp-jelip júrip xızmet etti. Semser kóterip sawashqa baslaytuǵın sárkarda, bilegi kúshli batır, nushanı bekkem mergen, páti kúshli palwan – bári de endi óz kúshin qorǵan qurılısında kórsetiwı kerek» (347-b.). Bunda jazıwshınıń kórkemlew qurallarınıń biri bolǵan epitetlerden orınlı paydalanǵanın da atap ótiw kerek. Sonıń menen birge asıra súwretlewshiliktiń de orın alǵanın kóriwge boladı.

«Qurılıs isi úsh ayǵa sozılıp ketti. Biraq, sarı uwayımlı sahrada sarı gerbishten saltanatlı qorǵan tiklengen edi» (350–352-bb.).

Mine, bul Tınaxmettiń óz inisi Orısbekti qızǵanısh otına órteytuǵın eń dáslepki tabıslarınıń biri edi. Bul iste ol xalıqtı óz átirapına jıynap, istıń kózin bilip háreket etkenligi, álbette, Orısbek sultanǵa jaqpadı. Tınaxmettiń endigi bir qatar erlikleri menen qaharmanlıqları ákesiniń isin dawam ettirgen orıslar menen qatnaslarında, Moskva dáryasınıń qırımılar menen bolǵan sawashlarında kózge kórinedi. Bul orınlarda da sóz sheberi sawash kórinislerin kartinalıq waqıyalar sıpatında detallastırıp beriwde sheberlik kórsetkenligi ayırıqsha poetikalıq tabısları qatarına jatadı.

K.Mámбетovtıń jeke jazıwshılıq stiline tán nárse – ol urıs waqıyaların bolsın, basqa da turmısta ushırasatuǵın waqıyalardı bolsın, detallastırıp súwretlewge ayırıqsha itibar beredi. Bul nárse waqıyalardıń isenimli shıǵıwına, oqıwshılarda qızıǵıwshılıq oyatıwına qol keletuǵın kórsetip turadı. «Oqtay atılǵan argımaqlar háp zamattıń ózinde-aq bir-birine jaqınlastı. Jiyren atlı batır

⁴³ Каратаев М. Тандамалы шығармалары. – Алматы: «Жазушы», 1974. т. 2. 286-6.

jelkesin bir kóterdi de qolındaǵı nayzasın qozǵastırıp, aǵa sultannıń qaq júregine qaray tuwrıladı. Tunjırap turǵan Tınaxmet dárhal qalqandı kókiregine tostı. Alp kúsh penen qarsılasıw ushın aldına qaray enterildi. Nayza qalqanǵa shıq etip tiydi de tómén qaray sırǵanadı. Sasqalap qalǵan sultan sol waqıtta semserdi nayzanıń sabına qaray siltedi. Kúsh penen urılǵan qılısh nayzanıń sabın birden sıındırdı. Nishli jaǵı shıǵır etip jerge tústi. Jiyren atlınıń qolında qalǵan bir jaǵı padashınń qolına ilingen dástek sıyaqlı paydasız edi» (360–361-bb.).

Bul Jiyren atlıdaǵı orıs batırı Kuzma menen Tınaxmet sultannıń urıs maydanında bir-birine qarama-qarsı kelgendegi háreketlerinen bir kórinis. Bunda da jazıwshınıń detallastırıwǵa áhmiyet bergenligin kóremiz. Detallastırıw, sózsiz, jazıwshınıń tariyxıy haqıyqatlıq óz tábiyiy aǵısında, turmıs hádiyselerin óz reallıǵında súwretlewge áhmiyet beriw niyetinen kelip shıqqan. Jazıwshı olardı óz yadı hám dóretiwshilik qıyalı arqalı durıs ashıw ushın kúshli intuiciyalıq talantın jumstaydı. Biraq, detallastırıwǵa hádden tis berilip ketiw naturalizmge, hátteki, pikir jadaǵaylıǵına alıp keletuǵına az itibar bergen orınlar tilekke qarsı, barshılıq. Álbette, bunnan birneshe ásirler burınǵı bunday janlı kórinislerdi qayta tirilтип, óz boyawları menen súwretlewi unamlı berilgen.

Avtor bul jerde de detallastırıwǵa hádden zıyat itibar bergen.

«Kúnge shaǵılısqan nayzalar jalt-jult háreketke keledi. Ayǵır atlar bir-biri menen buwırqanıp, shaynasıp almas qılıshlardıń sáwlesi aspanda jıltıdaydı. Saldamlı siltengen semserdiń jelkeni julıp, gegirdekti kesip ses-semir etip atırǵanları da kóp. Geyde at ústinde baratırǵan gellesiz gewde ádewir jerge shekem barıp qulaydı. Pátli kiyatırǵan palwanlardıń da ózi bassız qalsa, tap qolına qılısh uslaǵan palızdıń qaraqshısında bolıp qaladı eken. Arsıladaǵan at aldındaǵı ólikke ombalap jıǵıladı. Bul jaǵdayda qaysısı jaw, qaysısı jaw emes – ayırıw qıyın. Sárkardalardıń tek sawıtınan ǵana ayırıw múmkin...» (366-b.).

Romanda usıǵan uqsas súwretlewlerdi bir qansha orınlarda ushıratıwǵa boladı. Jazıwshı waqıyalar jelisine berilip ketedi de, onıń isenimlilikin joıtıp aladı. «Ayǵır atlar bir-biri menen buwırqanıp, shaynasıp», «Saldamlı siltengen semserdiń jelkeni

julıp, gegirdekti kesip», «Pátli kiyatırǵan palwanlardıń da ózi bassız qalsa, tap qolına qılısh uslaǵan palızdıń qaraqshısında bolıp qaladı eken. Arsıladaǵan at aldındaǵı ólikke ombalap jıǵıladı», degen sıyaqlı súwretlewler seslik uyqaslarǵa qurılǵanı menen, onda qollanılǵan epitetler orınsız isletilgeni kórinip turadı. Jazıwshı bunday orınlarda waqıyalıqtıń izinen quwıp shıǵarmanıń kórkemlik sıpatın tóménletip jiberген.

Jazıwshı sárkardanıń yamasa batırdıń portretin, onıń urıstaǵı batırılıq háreketlerin súwretlewge kóbirek itibar beredi. Bizińshe, usı arqalı avtor urıs táǵdirin sheshiwde sárkardanıń ornın kórsetiwdi niyet etken bolıwı múmkin. Máselen, urıs waqtında Tınaxmetti avtor urısıp atırǵan orıs hám qırımhlardıń kózi menen de kórip súwretley kele, oǵan sıpatlamalı dizip ketedi:

«Sawashta sárkardanıń utımlı tárepleri kóp. Birinshiden, ol batır bekwada bolǵanı ushın ápiwayı ásker qılısh salıwǵa qorqadı. Ekinshiden, erkin háreket etiw uqıbına iye. Úshinshiden, úlken tájiriyesi bar. Kóp ǵana sawashlardı kórgen. Semser siltewdiń jolların bilei. Tórtinshiden, temir torlı sawıt penen qaplangan. Besinshiden, batırılıq kúshke de iye. Altınshıdan, mingen atı da ayırıqsha. Quwsa da jetip jenship, qashsa qutıladı. Jetinshiden, jigerli. Segizinshiden, saylandı saqshılar arasında júredi» (368-b.).

Tariyxıy waqıyaǵa baylanıslı bolǵan bunday faktlik táriyiplemelerdi beriw ańsat emes. Bunda jazıwshı urıs óneriniń ayırıqsha belgileri menen tanıs, sol dáwir koloritin ańlawı hám istorizmge (tariyxıylıqqa) itibar beriwı kerek boladı. Biraq, biz keltirip ótken sıpatlamalar kóbirek anketalıq minezlemege uqsap ketedi. Birinshiden, ekinshiden... dep dizip keltiriw kórkem shıǵarma stilinen góre ilimiy, publicistikalıq stilge jaqın, ayırım súwretlewler jańıltıpashtarǵa uqsap ketedi: «Qırınlap kelip tiygen qılısh qırımın qaq mańlayın qaq bólip jiberdi. Qıysıq qılıshı qolnan túsip ketken qırımlı qırınlap barıp quladı. Qırım tárepi qattı oylandı. Tınaxmettiń túr-túsi qırımhlardan awmaytuǵın edi...» (367-b.).

Romanda Tınaxmet penen Orısbektiń ortasındaǵı qarama-qarsılıq kem-kemnen rawajlanıp bara beredi. Ásirese, hákimiyattı

iyelwdi bas maqset etip alğan Orisbek hárqanday jeksurınlıqtan ózin tıya almaydı. Bir urıs waqtında tanımay qaldım degen báne menen Tınaxmetke qılısh uradı. Sawıttıń bekkemligi Tınaxmetti tuwrı kelgen ájelden aman alıp qaladı. Kórip otırǵanımızday, bul Orisbektiń aǵasına degen óshpenliliginiń ayqın bir kórinisi edi. Bunda jazıwshı Tınaxmetke hám ulıwma sárkardalardı tán bolǵan joqarıdaǵıday tanımalı súwretleme táriyiplerdi berip, tábiyiy halatta súwretlegen. Bul hádiyselerdi súwretlew arqalı jazıwshı Orisbektiń obrazın tolıq jasawdı niyet etken. Orisbek óz aǵasın bilmey, tanımay qılısh salıwı múmkin emes, bul Orisbektiń ishki dúnyasına tán bolǵan jeksurınlıqlardıń kórinisi edi.

Dóretpede sol dáwirde qońsılas jasaǵan xalıqlar orıs, tatar, cherkes hám basqa da milletler wákillerin personaj sıpatında kirigizip, olardı waqıyalardıń ortasında kórsetedi. Solardıń biri Malxurab xanım. Onıń portreti sheberlik penen jasalǵan. Sonday-aq, romanda Malxurab xanımǵa baylanıslı waqıyalar Tınaxmet sultan menen Orisbek arasındaqı qarama-qarsılıqtıń ele de rawajlanıwına sebepshi boladı. Sonlıqtan, romandaqı bunday syujetlik detallardı tek ǵana jeke alıp bahalamastan, al olardı romannıń bir tutas dene – organizmi, bir tutas konfliktlik baǵdarları menen tıǵız baylanısta bahalawǵa tuwrı keledi.

Qurbangúl analıq obrazı da bir qansha sátti shıqqan. Onıń saldamanlıǵı, sol dáwir noǵaylı hayallarına tán bolǵan shıdamlılıǵı, erine sadıqlıǵı qusaǵan pazıyletlerdi jazıwshı avtorlıq bayanlawlar arqalı emes, al anıq waqıyalar arqalı ashıp beredi.

Romanda elatlar menen awıllar, milletler arasında kelip shıqqan jánjeller, olardıń qalay sheshiliwi isenimli súwretlenedi. Máselen, Jayıq penen Edil boyların jaǵalap otırǵan Noǵaylı eli menen qońsılas qazaq xalqınıń Haqnazar hákimligi arasında biraz kelispewshilik kelip shıǵıp, bul eki xalıq ta óz ara qırǵın sawashqa shıqpaqshı boldı. Biraq, Tınaxmet penen Haqnazardıń arasındaqı óz ara sóylesiwleri, ásirese, Tınaxmettiń óz tuwısqanına tórelı sózlerdi ayıp olar arasındaqı shiyelenisip ketiwi múmkin bolǵan hám sawashqa tutasıwı itimallıǵı bar dawdı paraxat jol menen sheship, olardı toqtatıwǵa erisedi.

Olardıń baslı talabı Jayıqtıń bergi jaǵın ózine jaylaw sıpatında qaytıp almaqshı eken. Sonda aǵa sultan sawash maydanındaqı áskerlerdiń birewi menen sóylesip kórgeninde olar arasında mınaday ǵápler boladı:

– «Urıstı ashqan biz emes, sultan menen Haqnazar háziretleriniń ózleri buyırdı.

– Haqnazar! Sheksiz dalada dawıǵın jarıp qolı jetken Astraxan, Qırım, Qazannan qanshama qorlıq kórdim. Burın eki ataǵa barmay-aq tuwısqan menen jawlasıp júrgen bolsam, búgin jetinshi atamnan bólinip ketken jigerbentlerim menen dos bolıwdı qáleymen! Sonı Haqnazarǵa barıp jetkiz! Qálemese azanda sawashqa shıǵaman. Sózim tamam!» (417-b.).

Mine, usınday tórelı sóz arqalı urıstıń aldı alınadı. Biraq, buǵan da Orisbek qarsı boladı. Báribir Tınaxmettiń aytqanı boladı. Usılayınsha eki sultan arasındaqı qarama-qarsılıq jáne de keskinlese beredi. Bul ulıwma roman konfliktin belgilep beredi. Sonday-aq, romanda kópshilik orınlarda xalıq shejiresine tiyisli waqıyalar beriledi. Bul waqıyalar Tınaxmet sultan, Orisbek sultanlar menen elshilikke barǵan Elmurat sheshen hám Haqnazar biydiń qasındaqı Shalkiyiz jırawlardıń tilinen beriledi. Bul orınlarda búgingi jaslarımızǵa ibrat bolǵanday danalıq pikirler, ibaralar kóp. Usınday tariyxıy waqıyalardı, danalıq sózlerdi avtor Shalkiyiz jıraw obrazına tereń síndirip, onı Tınaxmetke baylanstırıp óz oqıwshılarına tásirli, poetikalıq formada («dialog, polilog arqalı») jetkeredi. Jáne de qaraqalpaq, qazaq xalıqlarına tán bolǵan jası úlkenniń jası kishini sınawı, oǵan baha beriwi, násiyat aytıwı qusaǵan milliy dástúrleri beriledi. Máselen, Shalkiyiz jıraw óz qonaqlarına sın kózi menen qaray otırıp, Tınaxmet penen Elmurat sheshenge jaqsı baha berse, al Orisbekke biraz sınshıl qatnas jasap, aqıl da, keńes te aytadı:

«Tınaxmet sultanǵa bir maydan tigilip turdı da:

– Alp tarlannan aqıllı da, aybatlı da tuwıladı. Alla taala aqıldı da, parasattı da, kúshti de bir ózińe úyip-tógip bere qoyǵan eken! Pesheneń jazıq, jolıń jarıq eken! Kem bolma, tıpálám! – dedi».

Sóytip bolıp ol Elmurat sheshenge de onıń aqıl-parasatı menen talantına ılayıq ádil baha beredi. Al, Orısbek sultangá qarata Shalkiyiz jıraw bılay deydi:

– «Alptan ala da, gúla da tuwıladı. Batırılıǵın bolǵan menen aqlıń az eken. Arbanı adım jerde awdaratuǵın alańǵasar Álip dáw sen bolarsañ! Kúshim kóp dep kerilgeniń menen payda joq. Aǵalarıńnan aql alıp, keńesip is qılmasañ saǵan qıyın, – dedi birden» (427-b.).

Bul jerde aytajaǵımız – Shalkiyiz jıraw sıyaqlı danişpan sóz ustalarınıń biri Tınaxmet penen Orısbekke tosınnan qarama-qarsı baha bermese kerek. Bálkim, real ómirde olar jıraw menen ushıraspaǵan da bolıp, bul syujetlik detallar avtordıń dóretiwshilik qıyalınan dórese de, ol sóz etilip otırǵan tariyxıy shaxslardıń obrazın tolıqtırıwda belgili tásir jasaydı. Sonlıqtan, ilimpaz-jazıwshınıń dóretiwshilik qıyalınan dóregen bul orınlar Tınaxmet hám Orısbek sultanlar arasındaqı ádebiy konfliktler menen obyektiv qarama-qarsılıqlardı taǵı da ayqınlastıradı.

Romandaqı dramatizmniń jáne de shiyelenisiw momentleriniń biri – izde tıńshı sıpatında kiyatırǵan Dosım Orısbek sultannıń óz tuwısqanına islegen bul qastıyanlıǵın kózi menen kórse de, ol ózi «qara puqara xalıqtan shıqqan» sebepli sultanlardıń óz ara qarama-qarsılıqlarınıń aqıbetin áshkara etiwden tartınadı. Negizinde: «Dosım dáslep óz kózine ózi isengen joq. Noǵaylınıń nárwanı bolǵan Tınaxmet sultandı tuwısqan inisi atıp óltiredi dep kim oylaptı.

– Bul satqınlıq! Jigitler! Satqınlıq! – dedi.

Basqa sóz ayta almadı» (433-b.).

Mine, bul noǵaylı dáwirindegi el basqarıwshıları ortasında hákimiyatqa talasıwdıń bir kórinisi edi. Jazıwshı bul waqıyanı barlıq dramatizminde bergen hám usı arqalı dáwir haqıyqatlıǵın ashıp bermekshı bolǵan. Bunnan keyin waqıya jáne de dramalasadı. Tınaxmet sultannıń balası Ormanbet óz tuwısqanınıń qastıyanlıǵınan qorqıp ákesiniń namazına da qatnasa almay orıs eline qashıp ketedi.

Jazıwshı, mine, usılar arqalı Noǵaylılar turmısındaqı júdá awır tragediyalıq tariyxıy shınlıqtı sheber sáwlelendire alǵan.

Romandaqı syujet rawajlanıwınıń hám konflikttiń shiyelenisiwiniń kelesi basqıshlarında bolsa, usı aǵalı-inili eki sultannıń qarama-qarsılıǵı, ásirese, Orda ámiri Orısbektiń oysızlıǵı sebepli Noǵaylı turmısı burınǵıdan da tómendeydi. Ormanbet ákesi ólgennen keyin sırtta júrip kóp oylanadı, el táǵdiri ushın qıynaladı. Onıń ishki monologın keltiremiz:

«Ákemniń qanday qáteligi boldı, bilmedim. El dese eńirep juwıratuǵın márt adam edi... Danişpan edi. Diyanatlı dosları az boldı. Qıran júrekli edi. Biraq, qorǵawshısı bolmadı. Sırtqı dushpannıń sırı belgili. Ishińnen shıqqan jaw jaman. Sırtqı dushpan – sırtpaq. Ishki jaw – ishińe túsken qurt» (441-b.).

Bul arqalı jazıwshı Ormanbet obrazın jaratıwǵa tiykar saladı. Qaharmannıń ishki monologların sheber isletiw de bárqulla kórkem psixologiyalıq funkciya atqaratuǵınlıǵın ádebiyatshı alımlar orınlı kórsetedi⁴⁴. Sonlıqtan, Ormanbetiń tómendegi ishki monologları da tariyxıy shınlıqtı kórsetiwde úlken poetikalıq funkciya atqaradı:

«Opasız Orısbek aǵa sultan bolsa bolsın. Biraq, eki el arasına ot taslamasa bolar edi. Men Sarayshıqqa endi qayıtıp bara almayman. Orısbektiń otız mıń áskerı maǵan qarsı qaratılǵan. Ayqasqa túsken de aman qalmaspan. Úsh júz ásker ne boladı?!...

...Ózime hesh gáp. Aǵam endi ǵana basın quraǵan xalqımnıń táǵdirin ayayman... Ya Haqnazarǵa barıp qosılsam ba eken? Dushpanıńa qosılıp ketti degen nasaq sóz taratadı-aw! Yaq, yaq! Moskvaga baraman. Ákemniń siyasatın qollaǵan birden-bir el orıslar. Ol jerde doslarımız kóp. Ormanbet aq baslı erdiń üstinde jayǵasıp otırıp ózinshe usınday qıyallarǵa berilgen edi» (442-b.).

Izertlewshı A.Xolmuradova miynetinde ádebiyatındaqı tariyxıy romanlardan A.Yakubovtıń «Ulıǵbek ǵáziynesı» romanındaqı kórkem psixologiyalıq súwretlew ózgesheliklerin ayta kelip,

⁴⁴ Гинзбург Л. О психологической прозе. Ленинград, 1977. стр. 330–339; Храпченко М. Б. Собр. Соч. в 4-х томах. – М., Художественная литература, 1980, т. 2, стр. 432–440; Есенов Ж. Шеберликтин сырлары (Хазирги каракалпак повесттеринде коркем психологизм). – Нөкис: «Каракалпакстан», 1986. 64–76 бб.

ondagi dinamikahq súwretlew principlerinen tısqarı analitikalıq súwretlew usıllarına orınlı toқтаған hám bul joldağı jazıwshınıń ishki monolog, yadqa túsiriw, ulıwma subyektiv psixologiyalıq kompoziciya dúziw principine ayrıqsha itibar bergenligine toқтаp tallawlar júrgizgen. Sonıń menen qatar ol Á.Yakubovtıń zamanagóy temadağı «Hújdan» romanındağı usınday kórkem súwretlew sheberligine de tallawlar jasap, óz pikirleri menen jazıwshınıń sheberligin ashıwǵa erisken⁴⁵.

Mine, usınday bay psixologizmge iye dinamikahq (syujetlik waqıyalıq) súwretlewler negizinde K.Mámbetovtıń «Posqan el» trilogiyasınıń ekinshi kitabı «Topalań»da... Orisbek jańadan saylangan aǵa sultan retinde báribir burınǵı minez-qulqı – kózsizligine baradı, kózine may pitip, elin tanımay ketedi hám waqıtsha házlik penen marapat uyǵına batıp, barlıq biylik penen Orda islerin tuwǵan dayısı Qayıpnazar qopalǵa tapsıradı.

Sarayda tártipsizlik kúsheydi. Xalqı qırılıp ketkenshe taxttan túsiksi kemeytuǵın gilkiy teke kóz, teris putaq sultanlar kóbeyip ketti. Orisbektiń Ordadağı orını ushın otız kún toy berip, birin-biri marapatlap, maqtap maylı bılamıqqa battı da jattı. Bir jaǵında toy, bir jaǵında aza.

Álbette, usınday basshılıqta eldiń qor bolıp, ıdırap ketiwi tábiyiy edi. Bul dáwir noǵaylı tariyxındaǵı eń qara kúnlerdiń biri bolıp, el ash-áptadalıqqa, mámleket gedeylikke griptar boladı. Romanda bul waqıyalardı jazıwshı sheberlik penen súwretleydi.

Romannıń kóp ǵana orınlarında folklorlıq giperbolizmnıń tásirleri anıq sezilse de, ol ulıwma romannıń syujetlik-kompoziciyalıq qurılısı menen negizgi estetikahq idealına, avtor poziciyasına sáykes keledi. Usınday konkret detallastırıp súwretlew arqalı ilimpaz-jazıwshı tariyxıy qarama-qarsılıqqa tolı sharayatlardıń jeke tariyxıy shaxslar hám tariyxıy emes insanlar táǵdirine de tiygizgen tásirlerin dál hám sheber túrde ashadı. Bulardıń barlıǵına Orisbek, Qayıpnazar, Qasım sıyaqlı geypara

adamlardıń oysızlıǵı, olardıń tek ǵana jeke mápti oylawshılıǵı, ataqqumarlıǵı menen menmenligi, hújdansızlıǵı menen jawızlıǵı sebepti degen pikirdi alǵa súredi.

Orisbek altı jıllıq shikardan kiyatırıp eliniń ábden tozǵıp ketkenin kóredi. Átirapta pútkilley gedeylesken adamlar arasınan Ormanbetiń kelinshegi Sárbinazdı, eshek jetelep kiyatırǵan onıń qızları Biybaysha menen Gúlaysham da kóredi. Ishinen: «Kishkene qızı Sarısha qayda eken? Qamis qosta quman qaynatıp atırǵan bolsa kerek...» (487-b.), – degen oylarǵa beriledi. Sóytip, turıp ol: «Búrkıt baslı erdiń ernegine qolın salıp turıp birden eńirep jılap jiberdi. Bul Orisbektiń esi engeli berli birinshi jas tógiwi edi» (487-b.). Usı súwretlew bul dóretpeniń tragediyahq pafosın ayrıqsha kúsheytken hám ol ádebiy qaharmannıń ishki ruwxıy jaǵdayın kórsetedi. Jazıwshı usınday orınlardı, yaǵnıy tariyx degershiginiń aynalmalı bul momentlerin tereń insanıylıq sezimler menen ulıwma filosofiyahq oylarǵa tolı etip súwretleydi. Sonlıqtan, muna tekstti de keltirip ótpey, jazıwshı sheberligin tolıq kórsetip beriw qıyın:

«Jazıqsız jeti mın adam jazalanıp, olar qoyday mańıraǵanda da sultan kózinen jas shıqpaǵan. Al, mınaw ay daladağı ushırasqan jesir hayaldıń táǵdirine sultannıń jılaǵanı nesi?»

Orisbektiń ishki ruwxıy psixologiyahq quldırwǵa ushıraǵan halatların usılay etip kórkem súwretlewi tásirli shıqqan. Bunda jazıwshı ádebiy poetikalıq forma retinde avtor sózi menen qaharmannıń (Orisbektiń) ishki monologların júdá bilinbes dárejede qarıştırıp, bir-biri menen sintezlep paydalanǵanı tabıs alıp kelgen. Ayırım jeke kórkem ádebiy poetikalıq usıllardıń usılayınsha sintezlenip isletiliwi kópshilik klassik jazıwshılarda ritmler de orınlı qollanıladı.

Solay etip, shıǵarmada Noǵaylı tariyxında Orisbek dáwiri yamasa Tınaxmet penen Orisbek arasındagı qarama-qarsılıqlar, tutas dáwirge tiyisli konfliktler usılay juwmaqlandı. Sońınan Tınaxmettiń balası Ormanbet orıslardan durısıl járdem ala almay óz eline qayıp kelgennen soń noǵaylı hám qaraqalpaqlar tariyxında «Ormanbet biy dáwiri» baslanadı.

Qaraqalpaq xalqınıń tariyxında hám ádebiyatında Ormanbet biy ayrıqsha úlken tulǵa sıpatında kózge túsedi. Bulardıń ishinde,

⁴⁵ Холмурадова А. Психологизм в романах Адыла Якубова. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Т.: 1991.

ásirese, kópshilik túrkiy xalıqlarında keń tarqalǵan «Ormanbet biy ólgen kún» tolǵawı úlken áhmiyetke iye. Ol tuwralı ilimiy miynetlerde orınlı kórsetilgen⁴⁶. Al, K.Mámбетov tereń úyrene otırıp, óz miynetlerinde qaraqalpaqlar tariyxınıń Ormanbet biy dáwirin ayırıqsha bahalap, onıń ádebiyat tariyxımızdaǵı alatuǵın ornına da toqtap ótedi⁴⁷. Solardan «Qaraqalpaqlar shejiresi» miynetinde bılay degen: «... xalıqtı áptadashılıqtan qutqarǵan Ordanıń eń sońǵı biyi Tınaxmettiń balası Ormanbet edi. Onıń Ordanı basqarǵan dáwiri 1584–1596-jıllarǵa tuwrı keledi. Ormanbet tusında bul xalıq pútkilley abat bolıp, qoy ústinde torǵay jumalaǵan zaman bolǵan. Ózi batır hám aqıllı kisi bolǵanı ushın xalıq ol haqqında ápsana, ańız hám dástanlar payda etken. Biraq, bul jaǵdaylar da uzaqqa sozılmaǵan»⁴⁸.

K.Mámбетov «Posqan el» romanınıń Ormanbet biyge tiyisli bólimlerinde syujetlik-kompoziciyalıq rawajlanıw menen konfliktlerdi usı tiykarǵa quradı. Jazıwshı, ásirese, onıń jaslıqtan batırılıǵın da kórsetetuǵın syujetlik kartinalardı júdá tábiyiy túrde hám ózine tartımlı, qızıqlı etip súwretleydi.

Ormanbet jas jigit waqtında-aq shıkarǵa shıqqanda jolbarıstıń eki balasını atıp aladı:

«Usı waqıtta daladan bir dawıs esitilgendeı boldı... Siyrek qamışıqlar arasınan atılıp shıqqan sarı ala túsli bir nárse aq bolıp ushıp keldi de birden toqtadı. Sebetteı basın silkip aspandı lárzege keltirip aqırdı. Ormanbettiń astındaǵı ór minezli argımaq aspandı bir oqırandı da iyesin iynelikteı ushırıp óz aldına ilaǵıp ol ketti. Taǵaymurattıń tarlanı da tawǵa qaray qashtı...

Jolbarıs jebelerge jem bolǵan balaları aldına kelip bir bozlap aqırdı da, artına aylanıp, perzentlerinen juda etken bul adamzattı asap jutıp jibererlik dárejede julqınıp alǵa taslandı» (330-b.).

Al, júdá jawız haywannıń háreketine qarama-qarsı sondaǵı Ormanbettiń batırılıǵı, mártligi menen ustamlılıǵı bılayınsha sáwlelengen: «Bala kókten kókjalaq bulıtay bolıp kóterilip aranday

awzın ashıp kiyatırǵan jolbarısqa aq nayzanıń ushın tuttı. Ashıw menen taslanǵan jolbarıs nayzanıń ushın iyne sıyaqlı kórgen joq. Awzına salıp shaynap bir túpirip taslaytuǵın zattay sezıp edi. Sonıń ushın usı súńgi basına bále bolar dep seskengen de joq. Epkinli háreketi sonsha, hátte, etiniń jartı jaǵın kesip alsań da sezejaq emes. Nayzanıń temir pıshaǵı túyrelgende tamaǵı tırnalǵanday ǵana túr bildirdi. Shamshıqınıń ushı shondım tesip ótkende ǵana shekshiyip kózi sónińkirep, ayaqların bawırına alıp quladı. Awzı Ormanbettiń nayza uslaǵan qolına jaqınlasıp qalıptı. Ol nayzanıń jartısı ishine kirgende de iybenbegen bul qúdiretli kúshine hayran qalǵanday qolların qayırıp qaptalına qulap túsken edi. Tań qalarlıq jeri ekewi de birden quladı. Ormanbet óziniń jeńiske eriskenin, jolbarıs bolsa óziniń jeńilgenin sezbedi...» (331-b.).

Mine, bul haqıyqatında, Ormanbettiń ele bala kúindegi erligi hám shıdam-taqatınıń, bileginiń kúshiniń qúdireti edi. Bul arqalı jazıwshı bolajaq el iyesiniń jaslayınan-aq dáwjúrek bolǵanın, onıń mártlikleri jaslıǵınan-aq baslanǵanın kórsetpekshi bolǵan.

Ormanbettiń biy bolıp saylanıwı júdá qıyın dáwirge tuwrı keledi. Bunı jazıwshı avtorlıq bayanlaw formasında tómendegishe qısqa, tujırımnlı hám ótkir etip beredi.

«Qalıń xalıq qumırsqaday órip aralastı da ketti. Bunıń biyi, begi qaysısı ayırıw qıyın. Qatarlasıp júrip qırdan qaramıq terip qıyan-kesti bolıp tóbelesti. Bunday jaǵdayda Edigeniń ózi tirilip kelgende de elin tanımas. Úyi-jayın qashshan-aq umıtqan. Tawdıń tas túnek bolǵan úńgirine únilip jıradan juwsan, qırdan kósik izlep júrgen bir adamlar edi» (502-b.).

Minekey, eline Ormanbet Moskvadan qayıp kelgen waqtındaǵı Noǵaylınıń jaǵdayı usınday halǵa jetken. Sonlıqtan da, jazıwshı bul halatlardı, yaǵnıy tariyxıy dáwirdiń shınlıǵın bulay súwretlewı ádebiy qaharman obrazın jáne de tereńlestirip, oǵan kórkem psixologiyalıq sıpat eńgizedi, ulıwma, sol dáwirdiń tariyxıy sharayatın qaharman obrazı menen tıǵız baylanıstıradı.

«Bunnan bir ay burın Ormanbet tús kórgen edi. Túsinde bir teńiz boyına bargan eken. Balıqlar qırǵa shıǵıp ólip atır. Kóz

⁴⁶ Сүйинишәлиев Х. Қазақ әдебиетінің калыптасыу кезендері. — Алматы: «Жазушы», 1967.

⁴⁷ Мәмбетов К. Әйемги қарақалпақ әдебияты. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975.

⁴⁸ Мәмбетов К. Қарақалпақлар шежиреси. — Нөкис: «Билим», 1993.

aldında emeski ğana ataw kórinedi. Sol atawda anası qolın bulǵap shaqıradı... Jigit birden shorship oyandı, túsiniń mánisine túsınbedi... Bul ne? Elge jaw shapqan ba? Ya basqasha bir apatshılıq bolǵan ba eken?... Qullası, usı tús kórgen kúnnen baslap-aq elge qaytqısı kele beredi» (503-b.). Jazıwshı psixologiyalıq súwretlewdiń tús formasına qaharmannıń qısqa-qısqa túrdegi «ishki sóylewlerin» de (L.Ginzburg) qosıp isletip biraz poetikalıq tabısqa erisken. Sebebi, bul jerdegi ishki monologtan tısqari tús kóriwdi súwretlew de kórkem psixologizm máselesin izertlewshilerden F.Dostoevskiydiń kórsetkenindey-aq, ádebiy qaharmannıń ishki dúnyasın kórkem psixologiyalıq súwretlewde úlken orın tutadı⁴⁹. Sonlıqtan, bul kórkem ádebiy súwretlew formasın K.Mámбетov tariyxıy romanda sol tariyxıy sharayat penen ádebiy qaharman obrazınıń psixologizmin arttırıp, onıń ekewinde obyektivlestiriw maqsetinde buni orınlı, qısqa hám tujırımlı etip sheber paydalanǵan.

Roman syujetindegi Ormanbettiń Sarayshıq sarayında jasırın saqlanǵan, tek ğana óziniń sanawlı áwladları ğana biletuǵın altındı xalıq ğamı ushın isletiw oyı ğarrınıń qolındaǵı altındı kórgennen soń tuwıldı. Sóytip, ol bul altındı tawıp alıp, onı ózi yamasa ózine jaqınlar mápi ushın emes, al pútkil eldiń ayaqqa turıp ketiwine jumsaw niyetinde boladı hám onı iske asıradı. Sonlıqtan, hárqanday bunday kórkem detallar «meyli ol predmet, qıymıl-qozǵalı bolsın» syujetlik-kompoziciyalıq hám tereń obrazlılıq kórkem psixologiyalıq funkciya atqarıp, shıǵarmada sheshiwshi xızmet atqaradı. K.Mámбетovtıń romanında kórsetilgen bul hám basqa da detallar usınday kórkem poetikalıq sıpatları menen bahalı.

Romanda avtorlıq bayanlawlar kóbirek ulıwma insaniyılıq kózqaraslarǵa qurılǵan, onda proza tilindegi naǵız poeziyanıń sıpatı anıq seziledi, ata-babalarımızdıń muńlı qobız sazlarınıń zıbanı esitilgendeı boladı:

«Torga pil súyeginen torlanǵan tórt múyeshli tilla taxttıń ústinde omırawın kerip oylanǵan túrinde Ormanbet otır. Júzinen

quwanıştıń da, qayǵınıń da izi bilinbeydi... Usı astaqtaday ğana taxt ushın talaylardıń bası kesildi».

Mine, bunday súwretlewler obraz pútinligin keltirip shıǵaradı, tariyxtan derek beriwshi insan xarakteriniń ishki sırların ashıwǵa múmkinshilikler beredi. Solay etip, Ormanbet ózi taxtqa otırǵan dáwirde aqıllıq penen eldi basqarıp, mámlekette hár túrli ishki qarama-qarsılıqlardı sheship, óz xalqın burınǵıday «noǵaylı» emes, al úlken keńes shaqırıp 1595-jıldan baslap «qaraqalpaqlar» dep atap úlken baxıtqa, toqshılıqqa eristi, tınıshlıqta boldı. Ormanbet biy dáwiri de on eki jıl dawam etken eken (516-b.).

Biraq, bul toqshılıq hám tınıshlıq juńǵarlar tárepinen buzıldı. Juńǵarlardıń Xo-Urlıq, Dalay tayshı basshılıǵındaǵı áskerleri 1595–1597-jılları hám onnan soń da qaraqalpaqlarǵa birneshe mártebe shabıwıl jasap, xalıqtı kóp qırǵınǵa ushıratdı. Ormanbet biydiń Biybaysha, Gúlaysha, Sarısha atlı qızları boldı, biraq ul perzenti bolmadı. Sonlıqtan, Ormanbet oyrat-juńǵarlar menen sawashlarda qazalanǵannan soń onıń ornına taxt miyrasxori da bolmadı. Basshısız el ata jurtı Túrktanǵa kóshiw jolında Jem dáryasınıń boyında oyratlar tárepinen taǵı qırǵınǵa ushıradı. Romanda xalıq tariyxındaǵı, mine, usınday tariyxıy shınlıq tragediyası óz boyawları menen berilgen. Jazıwshı isletken ádebiy tildegi kópshilik ótkir hám jańashıl teńewlerdiń kóp ekenligi usı baǵdarda tabıslı shıqqan.

Ulıwmalastırıp aytqanda, Kamal Mámбетovtıń «Posqan el» romanında bas qaharmanlar – Yusip sultan hám Ismayıl sultan, Tinaxmet hám Orısbek sultanlar arasındǵı qarama-qarsılıqlar, Ormanbet biy dáwiriniń qarama-qarsılıqları, xalıq turmısınıń, úrp-ádet, dástúrleriniń sáwleleniwi qusaǵan máselelerdi sóz ettik. Óytkeni, bul máseleler tariyxıy roman syujetinde konfliktti rawajlandırıwda, onı sheshiwde ayırıqsha orın iyeleydi.

⁴⁹ Есенов Ж. Проблема художественного психологизма в современной каракалпакской повести. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Т.: 1983.

II BAP. JAZÍWSHÍ ROMANLARÍNDÁ TARIYXÍY SHARAYATTÍŇ JASALÍWÍ HÁM SYUJET QURÍW SHEBERLIGI

2.1. «Türkstan» romanında tariyxıy sharayat hám qaharmanlar obrazınıń jasalıwı

Tariyxshı-ilimpaz P.P.Ivanovtıń kórsetiwi boyınsha qaraqalpaqlar XVI ásirdeń aqırı, XVII ásirdeń baslarında Türkstangá jaqın jerdegi Sıgnaq qalasında, onıń átirapında onda burınnan otırıqshı bolıp qalğan qazaqlar hám ózbekler menen birge jasağan. Sonıń menen qatar bul xalıq sońınan Sırdáryanıń joqarǵı bóleklerinde, hátteki, Zarafshan oypathıǵında jaylaǵan degen maǵlıwmatlar saqlanǵan⁵⁰. Demek, qaraqalpaq xalqı XVI ásirdeń aqırı hám XVII ásirdeń birinshi yarımında tolıǵı menen Türkstan jurtında ómir súrdi. Xalıq bunnan aldın Noǵaylı jurtı – Edil menen Jayıq boylarınan kóship kelip usı jerge qonıs basqannan keyin de tınısh, paraxat ómir súre almadı. Ol Buxara xanlıǵınan gárezli bolıp, olarǵa san-sanaqsız salıqlar tólep jasadı. Sonday-aq, sırtqı dushpanlar xalıqqa heshqashan tınıshlıq bergen joq. Bul dáwirde qaraqalpaqlar Sıgnaqtan Miyankólge shekemgi keń aymaqta jasap óz aldına xalıq sıpatında ómir súrdi.

Bul dáwirde qaraqalpaqlardıń kópshilik bólegi Xorezmde Aral boylarında Aralı ózbekler menen tıǵız baylanısta jasadı.

Türkstanda jasaǵan dáwirinde qaraqalpaqlar ózleri baǵınıshlı bolǵan Buxara xanlıǵınıń birneshe xanlarınıń zulımlıǵın basınan keshirdi. Solardan Imamqulı xan (1621–1642-jj.), Cubhanqulı xan (1680–1702-jj.), Abulfayız xan (1711–1747-jj.) sıyaqlı taxt

iyeleriniń heshbiri de, ulıwma alǵanda, qaraqalpaq xalqın jarılqap otırmadı. Hátteki, olardıń ayırımları xalıqqa tek ǵana teńgeley yamasa materiallıq jaqtan salıqlar salıp qoymastan, al sońǵı waqıtları olar háddinen asıp ketip qız salıǵın salıwǵa shekem kelip jetken. Bul, álbette, xalıq narazılıǵın hám sheksiz ǵázebin keltirgen. Bunı Berdaq shayırdıń «Amangeldi» dástanı arqalı da kóriwge boladı.

Mine, usı tariyxıy dáwir tuwralı K.Mámбетovtıń «Posqan el» romanı jazıldı. Al, «Posqan el» romanınan keyingi xalıqtıń kórkem tariyxı usı «Türkstan» romanında jaratıldı. Noǵaylı dáwirinde qaraqalpaqlar basqa xanlıqlardan ǵárezsiz jasap, ishki alawızlıqtıń, sultanlardıń hákimiyatqa talasıwı, kózsizligi sebebinen tómén awhalǵa kelip qalǵan bolsa, Türkstanda olar qońsı Buxara hám qazaq xanlarınan jábir kórdi. Bul jerde de jawgershilik, asharsılıq olardıń birinshi dushpanı boldı. Ásirese, XVII–XVIII ásirlerde juńǵarlar teńi-tayı joq kúshke iye boldı hám qaraqalpaqlarǵa jáne qawıp tuwdıra berdi.

«Juńǵarlardıń Türkstan, Sawran hám Sıgnaq qalalarına qaray atlanısı jawızlıqtıń eń joqarı nuqtası boldı. Ásirese, bul qanlı sawashtan keyin qaraqalpaqlar pútkilley joq bolıp ketip, ózlerin zordan tikledi» (B.Andrianov «Qaraqalpaqlardıń Ámiwdáryanıń tómengi jaǵına kóship qonıslasıw tariyxınan»)»⁵¹.

Álbette, kórkem shıǵarmada kórkem toqıma bolıwı shárt. Solay eken, bul romanda da jazıwshı qıyalınan dóregen hár qıylı obrazlar sisteması jaratılǵan. Jazıwshı kópshilik orınlarda waqıya bolıp atırǵan keńislikti (keńislik obrazı), tábiyattı (peyzajlıq obraz) sızıwǵa ayırıqsha itibar qaratadı. Ayırım orınlarda keńislik yamasa peyzajlıq obraz dep qabillaǵan oqıwshı bul súwretlewler artında basqa bir kórinistiń jasırınıp atırǵanınıń da gúwası boladı. Bul jazıwshı sheberliginiń bir kórinisinen derek beredi.

«Bul qorqınıshlı waqıyanıń ózi pesinnen baslandı. Tábiyattıń ózi de tilsimdey boladı-aw. Birden ózgerdi. Bult dep bult emes, dúbeley dep dúbeley emes, qoyıw shańǵa megzes bir bále aspandı

⁵⁰ Иванов П.П. Материалы к изучению истории каракалпаков // Сб. Каракалпакия. Труды первой конференции по изучению производительных сил Каракалпакской АССР. – Ленинград. Издательство АН СССР, 1934. с. 185.

⁵¹ Мәмбетов К. Түркстан. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993. 13-б.

qaplap ketti. Ushı-qıyır joq bir duman. Qoyıw shań ba, ya tútin be? Áytewir bilip bolmaydı. Dúbeley bolǵanda samal kóterilip, bult bolǵanda iyisi seziler edi. Bul belgilerdiń hesh birewiniń nishanı joq. Áytewir Qaratawdıń ústinen aqtarılıp qoyıw dumangá uqsagán bir bále kiyatır. Báleniń bári tawdıń bergi jaǵındaǵı jazıqlıqta...»⁵².

Jazıwshı jawızlıqtıń shegine jetken basqınshılıqtıń baslanıw payıtın usılayınsha kórkem boyaw berip, giperbolalastırıp tásirli sáwlelendirgen. Bul súwretlew qorqınshılı waqıya júz bermesten aldınǵı eskertpeydey tuyladı:

Birinshi bapta atap ótkenimizdey, romanda jazıwshı urıs waqıyaların súwretlewge kóbirek áhmiyet beredi. Bul sol dáwirdiń tariyxıy shınlıǵın, xalıqtıń basına túsken qıynshılıqlardı ele de anıǵıraq ashıp beriwge bolǵan umtıls dep oylaymız. Bunnan keyin xalıq wákilleri Esemurat biydiń basshılıǵında qolına uslaǵan «nıshı ketken nayza, qırq jıl boyı qırshında jatıp júzi qap-qara bolıp ketken qılısh, sandıqta jatıp sırtı qashıp ketken sarı jay, temir jaba, balta» hám t.b. uslaǵan halında jawlarǵa qarsı shuqqanlıǵın súwretleydi.

«...Aytmurat batır jigirmalaǵan dushpandı qulattı. Jeti jerinen jaralandı. Biraq, kóptiń atı kóp. Kópshilik dushpan qamalap onlaǵan jerinen nayza túyrep, eń aqırında onı da uwıqqa ildirilgen shańaraqtay etip ılaqtırıp tasladı... Jasırınǵandı jebe menen atıp, qashqandı qılısh penen kesti» (21-b.).

Shınında, bul da giperbolalıq súwretlewge uqsas bolǵanı menen, tap sol zamanlarda usınday qırqınshılıqtıń bolǵanı ras edi.

Jazıwshı tariyxıylıq principin saqlay otırıp, usı oyratıwshı jaǵalardıń tariyxına ayqınraq toqtap, jáne de mınaday faktlerdi keltiredi:

«Biraq, Toraǵıtlar san jaǵınan ádewir kóp bolǵanı ushın buǵan birden baǵınbadı. Olar óz ordasın awlaǵıraq salǵandı durıs kórdi. Edil-Jayıq arasın shawıp ótip, Kaspiyge barıp toqtadı da óz aldına Ayuke xanlıǵın qurdı. Bunnan keyin Xoshawıtlar bólinip Kóknur dáryasınıń boyına ótti. Buǵan

ashıwı kelgen Erdáne Batur 1643-jılı mongol taypalarınıń quraltayın shaqırttı da ózin oyratıwshı ulı xanıman dep daǵazalap, dáslep juńǵar taypalarınıń bárin ózine qaratıp, sońınan Qıpshaq dalasına bastırıp kirdi. 1643-jılǵı juńǵarlardıń qazaqlardı qırǵınǵa ushıratqan sawashı Samarqand hákimi Jalantosh tárepinen qaytarıldı. Erdáne Batur 1653-jılı qaytıw bolıp, onıń ornına balası Senge taxtqa otırdı. Senge 1665–70-jıllar aralıǵında Qashqar hám Yarkentti iyeledi, sońınan óz tuwısqanları tárepinen óltirildi.

«Juńǵarlar az sandaǵı xalıqlardıń basına kóbirek qayǵı saldı. Ásirese, túrleri ózlerine uqsaytuǵın xalıqlardı jawlap alıwǵa kóbirek ósh boldı... Alınǵan tutqınlarınıń erkeklerine egin ekkizip, bala-shaǵalarına juńǵar áskerleri ushın kiyim-kenshek tikizdi. Jas balalardı bólek saqlap jawızlıqqa úyretti. Tutqın bolǵan qazaqlar menen qaraqalpaqlar Taraǵatay mıs kánlerinde ayamshılı ómir keshirdi» (I.Ya.Zlatkin. Juńǵarlar tariyxı. – M., 1964, 362-bet)»⁵³.

Shıǵarmada usınday ilimiy faktlerdi negiz etip alǵan. Romanda, ásirese, dushpanlardıń Qaratawǵa baslaǵan hújimi menen olardıń Sarkop atawındaǵı Ánjim atlı batır qız baslaǵan qızlardıń qarama-qarsılıq sawashlarına ushırawı, Qaratawdaǵı bala qushaqlaǵan kelinshek tragediyası kórkem qıyal járdeminde súwretlengen. Bul negizinde sol dáwirdiń haqıyqıy tragediyaǵa tolı konfliktleriniń shiyelenisken máwritleri boldı. Shıǵarmada usınday kartinalar dáwirge, bir tutas ásirge tiyisli bolǵan iri-iri tariyxıy waqıyalardı ayqınlastıradı, olardıń obrazlılıǵın arttırıp, romannıń poetikalıq dárejesin kúsheytıp, tariyx haqıyqatlıǵın kórkem haqıyqatlıqqa aylandırıwǵa xızmet etedi.

Ánjim basqarǵan áskerlerdiń juńǵarlardı shabıwılı, onıń jeke batırlıq háreketleri folklorlıq súwretlewlerge bay. Onıń obrazı «Qırq qız» dástanındaǵı Gúlayım hám ol basqarǵan jawıngerlerdiń háreketlerin esletedi: «Ceron Dorjı eki jaqtıń da ásker aralasıp, naǵız qurt oyını baslaǵan waqıtta keldi. Ásirese, basına gúmis dublıǵa kiyip alǵan jas sarkoplı «jigit»

⁵² Мәмбетов К. Түркстан. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993. 17-б.

⁵³ Мәмбетов К. Түркстан. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993. 22-б.

Tayshınıñ dıqqatın ózine tartar edi. Jas bolsa da batır eken. Bir maydannıñ ózinde jeti jigitti qulattı. Taqatı qalmağan Tayshı sol «jigit» penen ayqasıwdı qáler edi. Sol maqset penen ol «jigit» jáne bir juńǵardı qulatqan waqıtta qaptaldan kelip qılısh saldı. Qılısh qaptallap tiygen bolsa kerek, ádewir qattı kúsh penen urılǵan qılıstıñ zarpınan gúmis dublıǵa birden jerge ushıp tústı de qızdıñ túydeklengen shashı samalda taram-taram bolıp jelibirep ketti. Bunı kórgen Tayshı óz kózine ózi isenbey albirap qalǵan edi. Bul qız ba? Peri me? Jin be, Shaytan ba? – dep gúbirlenip turganda Ánjim birden esine kelip artına aylanıp... bir bátshaǵardı kórdi de, kóp oylanıp turmasthan qolındaǵı qılıshı menen Tayshınıñ gújireygen moynun orıp jiberdi. Albirap qalǵan juńǵarlar:

– Sárkarda óldi! – dep jáne aldırǵa qaray japırıla basladı. Bunı sezgen sarkoptıñ jigitleri Ánjimdi orap alǵan edi».

Usı jerde jáne de jazıwshınıñ bul kartinalardı súwretlewde óziniñ dóretiwshilik qıyalı menen ataqlı «Qırq qız» dástanındaǵı usıǵan uqsas qaharmanlıq háreketlerdi ózlestirip paydalanǵanlıǵı kórinedi. Sebebi, bul jerde batır qızdıñ qaharman sıpatında alınıwı hám aymaqtıñ, jer atınıñ da dástandaǵı sıyaqlı sol turısında «Sarkop» dep alınıwı hám batır qızlardıñ dástandaǵıday juńǵarlar menen qarsılasıp gúresiwlери tipologiyalıq uqsaslıq ekenligin kórsetedi. Bunda jazıwshı dástanlıq, folklorlıq milliy tájiriybelerge tariyxıy haqıyqatlıq boyawların sintezlep, realistlik súwretlewlerdi tereńlestiriwge háreket etken. Bunday ádebiy-folklorlıq sintez ádebiyatımızda jańa estetikalıq sistema sıpatında ádebiyatshılarımız tárepinen joqarı bahalanǵanlıǵı ayıp ótildi⁵⁴.

Romanda tragediyalıq kórinisler kóp súwretlengen. Amanlıq baslaǵan kárwan jolda bir ayaǵınan mayıp bolǵan Aytmurat ǵarrınıñ ashlıqtan óler halda jol boyında talıqsıp atırǵan kórinisi,

⁵⁴ Нурмухаммедов М. Түркий тиллес әдебиятларда аўызеки хәм жазба традициялардын синтези // «Әмиўдәрәя». – Нөкис: 1984. – № 7. 111-120 бб.; Алламбергенов К. Каракалпак әдебиятында синтез проблемасы (Т.Қайыпбергеновтың «Қаракалпақнама» роман-эссеси мысалында) // Материалы научно-практической конференции профессорско-преподавательского состава НГУ. – Нукус, 1988.

оныñ айтıp берген аўызеки гүрриһинде келиһиниñ dushpan берген азapqa shıday алмай, delbe болıp ketiwi, kelinshекtiñ birden taslardan-taslarǵa sekirip juwırıp júrip, birese shaqalaqlap kúlip, birese joq balasın qushaqlaǵan болıp «háyyiw» айтıp bozlawı tereñ lirizm менен берилген. Bul kórinisler арqalı jazıwshı bir tutas tariyxıy dáwir haqıyqatlıǵın kórkem súwretlewdi niyet etken.

Adam айтıp jetkiziw múmkin emes dárejede wayran болǵан Түркстаннıñ аyanıshlı kórinisin óz kózi менен kórip kiyatırǵан Amanlıq óz xalqınıñ tek ǵана búginine emes, ótmishine de úlken ókinish penen qatnas jasap, eske túsiriwlerinde usı qırǵınıñ baslı sebeplerin óz elindegi awızbirshiliktiñ, ǵárezsiz túrдеги xanlıqtıñ bolmawınan kóredi. Bul shınlıqqa say edi. Óytkeni, Amanlıq ayqın túrде yadıна túsirgenindey bir waqıtları xan saylaw waqtında mınaday qarama-qarsılıqlı shawqım болǵanı da ras edi:

«Seyit shayıx... irkiliñkirep turıp айтtı: – ...sizlerdiñ араңызда xan болǵандаy birde-bir adamdı kórip турǵанım joq. Sonda kimlerdi saylamaqshısız? ... Toqsan altı biy birden jabırlasıp juwap qaytardı.

– Qońıratтан bolsın!

– Mańǵıttan bolsın!

– Yaq, qaraqalpaqlardı kelege keltiretuǵın tek qıpshaqlar!

– Kenegesler kóp, solardan bolıwı kerek.

– Yaq, múytennen bolsın!

– Yaq, qıtaydan bolsın!

...Seyit shayıx dizesi azmaz qaltırıp ketkendey boldı da biylerge qaradı:

– Meyli, bolsın! – dedi Seyit shayıx. Biraq, argı atası Shıńǵıs xan менен tabaqlas болǵан kim bar? Hámme bir-birine qarastı. Lekin, heshkim juwap qaytara алмаді.

– Hákim atalıq! – dedi állekim...» (85).

Mine, bul qaraqalpaqlardıñ óz ishindegi qarama-qarsılıqlarınıñ bir kórinisi edi. Solay etip, jazıwshı ǵáde qaraqalpaqlardıñ ishki qarama-qarsılıqların ashıp berse, bazda ózi baslap-kiyatırǵан kárwan qıyınshılıqları менен оныñ basınan keshirgen qarama-

qarsılıqlardı, geyde pútkil Túrktan basına dóngen bir tariyxıy dáwirge tiyisli konfliktlerdi Amanlıqtıń eske túsiriwleri arqalı negizgi konflikt xalıqtıń juńǵar shabılıwına ushırawı menen tıǵız biriktirip súwretleydi. Máselen, jazıwshı jolda kórgen qıyınshılıqlardı bılayınsha súwretlep beredi:

«Buxaradan shıqqan kárwan búgin Qarnaqqa keldi. Amanlıq ómir tariyxında bunday azaplı joldı kórmegen edi.

At ústinde kóz ildirip, túyeniń ústinde túslenip ótken jol ómiriniń teń jartısına tatıydı. Túye jegendey tikenli shóp, attıń ayaǵın suwıtqanday suwat qalmaptı» (86-b.). «Amanlıq shınında da sol gózzal Qarnaqtıń ornın da tanımay qaldı» (88-b.). «Bul jerde tiri adam kórinbeydi... Qalanıń ortasında qırılıp qalǵan óliktiń iyislenengi sonsha, adamdı betletpeydi» (88-b.). Amanlıqtıń usı waqıttaǵı ruwxıy halatı kúsheytip súwretlenedi.

Usı súwretlewlerdiń birinde Amanlıqtıń eske túsiriwleri arqalı onıń balalıq jıllarınıń ayırım eleslerin berip bariwı jazıwshıǵa belgili tabıs alıp kelgen, olardıń birazı konfliktlik situaciyalǵa bay bolıp, tariyxıy shınlıqtıń obyektiv kórinislerin sáwlelendiriwde ayrıqsha xızmet atqarǵan. Solardıń biri Amanlıq óz ákesi Hákim atalıqtıń bir jawızlıǵı menen rehimsizligin yadqa túsiriwi bolıp esaplanadı. Anıǵıraǵı, bir kúnleri onıń jalpıldaq xızmetkerleriniń biri salıqtı waqtında tóley almaǵan bir ǵarip biysharanı Hákim atalıqtıń aldına alıp keledi. Atalıq onnan nege salıq tólemegenligin soraǵanda jarlı jigit salıqtı tólewge heshqanday múmkinshiligi joq ekenligin aytadı. Bunı qatal hám miyrimsiz Hákim atalıq onıń ózi menen qarsılasıwı dep túsiniw, onı dúrre menen bas, kóz demey sabalaydı, al araǵa túsken balası Amanlıqqa bolsa: –Áy, kúshik! Seniń isiń bolmasın, meniń is-háreketlerime aralaspay arman joǵal (92-b.), – deydi. Sonnan baslap Amanlıq jawızlıq atawlıdan kewli aynıp, ákesine de jek kóriwshilik sezimi oyanıp, rehimsizlikke pútkilley qarsı shıǵa baslaydı.

Usıǵan uqsas tipologiyalıq syujetlik epizod M.Áwezovtıń ataqlı «Abay jolı» epopeyasında da isletilgen edi... Abayǵa Qodardıń ólimi qattı tásir jasap, sezimtal, taza janlı jas jigit bul jawızlıqtan ruwxı titirkenip awırıp qaladı. Ol sonlıqtan da ákesiniń barlıq

zulımlıq, zombılıq siyasatına qarsı shıǵıp, Qunanbay onı ózi usaqan feodal etip tárbiyaladıǵı kelse de, jas jigit buni qabıl etpeydi. Mine, bul momentler Amanlıq biydiń ákesi Hákimbay tárepinen bolajaq biydiń jas waqıtlarında-aq óz ákesiniń bunday jawızlıqlarına, salıq tólemegenligi ushın bir jarlı diyqanǵa sheksiz azap beriwlerine sheshiwshi túrde qarsı bolıw momentlerindegi psixologiyalıq jaǵdayına tolıq sáykes keledi.

Bizińshe, ulıwma insaniyatta social-psixologiyalıq sıpatlardı óz qarama-qarsılıǵında ashıwdıń bir jolı bolsa kerek, sebebi onda jazıwshı juńǵar jawızlıǵı menen qaraqalpaqlardıń óz ishindegi jawızlıqtıń gúwası retinde Hákim atalıq sıyaqlı adamlardıń rehimsizligin dushpanlardıń usıǵan uqsas social-psixologiyalıq sıpatlarına parallel túrde sáwlelendirip otırǵanı ayqın kózge túsip otır. Sonıń menen birge, álbette, Amanlıqtıń tuwılǵan úlke, tuwǵan el haqqındaǵı hár qıylı kúyinishli, ókinishli eske túsiriwleri menen ondaǵı gózzal hám shadlı kúnlerdi saǵınıp eslewi – bul úlken patriotizm, gumanizm belgisi esaplanadı. Sol sebepli de Amanlıqtıń ózi oynap ósken, balalıǵınıń izi qalǵan awılın júregi eljirep eske alıwları, onıń búgingi wayrana awhalına ayanıshlı sezimleri óz qarama-qarsılıǵı dinamikasında berip júrek tolqıtarlıq lirizm, tereń psixologizm menen sáwlelendirilgen:

«Amanlıq ósip-óngen awılınıń ózi de bir áwliyeshilikke usap qalǵan. Ílaydan salǵan tamlardıń tóbesi janıp tómengen túsip de, opırılıp qalǵan ójirelerdiń bári astan-kesten. Jaz bolsa ǵazdıń máyegindey bolıp kórinetuǵın aq otawlardan namıw-nıshan joq».

Bulardan tisqari bunnan burın bolıp ótken Túrktandaǵı dárwishler qozǵalańı hám onı da xalıqtıń óz ishindegi Hásen Xoja sıyaqlı ayırım satqın adamlardıń shólkemlestirgeni, xanǵa haqıyqathıqı aytqanı ushın Jaqsılıq jırawdıń gellesin qırqıwı, kárwan johndaǵı Ayxar menen Kúnxardıń satqınlıq, kózi toymashlıq, qızǵanshaqlıq etip Buxaradan alıp kiyatırǵan qapshıqlı altın teńgelerdi urlap alıp qashıp, aqıbetinde bir-birin óltiriwge shekem bariwı, tiri qalǵan ekinshisiniń ózinen-ózi ashlıqtan iyt ólimine ushırap úlken tragediyaǵa ushırawı – bulardıń barlıǵı-tariyxıy dáwirdiń qarama-qarsılıqlarına, shiyelenisken konfliktine qosımsha

alınған bolsa da, sheberlik penen hám anıq realistlik súwretlewler menen berilgen.

Shıǵarmada Amanlıq penen onıń balası Jiyenbek hám olardıń qasındaǵı az sandaǵı kárwan qorıqshıları – nókerler hám olar jol boyı ushırastırǵan belgisiz qaraqshılar arasındaǵı sawashlar da súwretlengen. Usı sawashta Amanlıq biy qazalanadı. Bizińshe, shıǵarmada waqıyalar usılay alınǵanı, tragediyalı juwmaqlanǵanı belgili bir maqsetke baǵdarlanǵan. Amanlıqtıń arzu-ármanları menen tileklerin onıń balası Jiyenbek óz xalqına tolıq jetkergeńi oqıwshılardı ayan boladı. Sebebi, romanda usı Jiyenbek obrazı jazıwshı tárepinen tariyxta bolǵan tulǵa – ataqlı Jiyen jırawdıń prototipinen alınǵanı hám demey-aq seziledi de, oqıwshıda úlken qızıǵıwshılıq oyatadı.

Ulıwma alǵanda, «Türkstan» romanında jazıwshı tárepinen qaraqalpaqlardıń usı Türkstan aymaǵında jasaǵan XVIII ásirdiń basındaǵı úlken tariyxıy qarama-qarsılıqlar, xalıqtı juńǵar basqınshılarınıń qırǵınǵa ushıratıp, el-jurttıń posıp kóshiw waqıyası negizgi konflikt etip alınadı. Soǵan qosımsha túrde xalıqtıń ishki morallıq, social-psixologiyalıq hám jámiyetlik qarama-qarsılıqları, alawızlıq, satqınlıq, toyımsızlıq, jeke mápti oylaw, rehimsizlik aqıbetleri tereń realistlik súwretlewler menen sheber berilgen. Bulardı ayqın kórsetiw ushın jazıwshı hár qıylı kórkem súwretlew usılların orınlı isletken.

2.2. «Bozataw» romanında tariyxıy shınlıq hám syujet qurıw ózgeshelikleri

Qaraqalpaq xalqınıń XIX ásirdegi turmısında ǵana emes, al onıń pútkil tariyxıy rawajlanıw barısında usı ásirdegi bolıp ótken Qońırat hám Bozataw kóterilisleri ayırıqsha úlken orınǵa iye. Bul kóterilisler qaraqalpaq xalqınıń bir jaǵınan awır tragediyalıq tariyxın, onıń qanshelli dárejede eziwshilikte, basqa xanlıqlardıń qol astında qıyınshılıqta jasaǵanlıǵın, ishki pıtıranaqlıǵın, ishki alawızlıǵın da kórsetken bolsa, ekinshi tárepten bul waqıyalar xalqımızdıń gúressheńligi, patriotizmin, ishki ruwxıy dúnyasın ayqın sáwlelendiredi. Xalıq bul waqıyalarda úsh tárepleme eziwshiliktiń astında qaldı. Sebebi, bunda,

birinshiden, ulıwma puqara xalıqtı ishki ústem topar wákıller – Xiywa xanlıǵınıń jalpıdaqları ezgen bolsa, ekinshiden, sol xanlıqtıń ózi de barınsha ústemligin hár qıylı formalarda ámelge asırǵan edi. Bul waqıtları Qońırat qalası qaraqalpaqlardaǵı eń iri qalalardıń biri bolıp, ol aymaq óz aldına xanlıq tiklewge urınǵan, biraq barlıq táreplerinen de Xiywa xanlıǵınan ǵárezli, sonıń qaramaǵındaǵı elat edi. Qaladaǵı hákimshilik etken barlıq mánasap iyeleri de sol Xiywa xanlıǵınıń tapsırmaları menen qısıminan, kórsetken sızılqınan shıǵa almaǵan. Tiykarınan alǵanda bulardıń barlıǵı xalıqtı ayawsız ezgen. Jáne de qaraqalpaqlar arasında alawızlıq, mánasapqa, hákimshilikke talas-tartıslar tez-tez bolıp turdı. Solardıń biri, K.Mámбетovtıń «Bozataw» romanında Aydos biy zamanında óltirilgen Quthmurat inaqtan burın bolǵan iri mánasap iyeleriniń biri Tóremurat suwpınıń awhalı júdá jaman bolǵan. Ol qartayıp, haldan ketip, gewishin taba almaytuǵın jaǵdayǵa jetse de, hámelden túskisi kelmegen. Sol waqıtları Xiywa xanlıǵı menen Tóremurat suwpı arasında kelispewshilikler bolǵanı sebepli ol óltirip jiberilip, qızın toqallıqqa alǵısı kelip Xiywaǵa aldırǵanda ol zańlı nekege kónbegenlikten hárqanday keńesgóylerge de qaramay júkli hayaldıń (kelinshektiń) qarnın jarıp, balanı suwırıp alǵanda, kelinshek nabit bolǵan. Bala qazan astında jasırıp saqlanǵan. Soń Tóremurat suwpınıń qanın alǵan Tóremurat biy de aldawshılıq penen Xiywaǵa aldırılıp óltirilgen. Bulardıń hámmesi Xiywa xanınıń zulımlıǵı edi⁵⁵. Al, usı Qońırat hám Bozataw kóterilislerine de qońsı xalıqlar menen alawızlıq sebepshi boldı. Usı úlken tariyxıy waqıyalardıń kórkem shınlıǵı «Bozataw» romanında ayqın kórinedi.

Jazıwshınıń pútkil dóretiwshiligine bir pútin halda dıqqat awdarıp qarasaq, onda qálem iyesiniń biz burın toqtap ótken «Posqan el», «Türkstan» romanlarınan baslap usı «Bozataw» romanın qosıp esaplay otırıp, tariyxıy shınlıq kartınaların kóz aldımızǵa keltirsek, onda qaraqalpaqlardıń tap XIV ásirde baslap, XIX ásirde ekinshi yarımına shekemgi tariyxıy rawajlanıw

⁵⁵ Юсупов О.Ж. Женибек батыр, Маман батыр, Мурад шайых, Хожамурат хам Төремурат суўфылар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993. 80–86–бб.

basqışları, ondağı başlı-başlı bağdarlar menen tendenciyalar, iri-iri tariyxıy waqıyalar gewdelenedi. Xalqımızdın tariyxıy rawajlanıw xronologiyası boyınsha jazıwshınıń «Posqan el», «Türkstan» romanların «Bozataw» romanınan burın talladıq. Al, jazıwshınıń dóretywshilik evolyuciyası principinen qaraǵanda «Bozataw» romanına eń aldın toqtap ótiwimiz kerek edi. Óytkeni, joqarıda eskertkenimizdey, bul roman dóretywde jazıwshınıń eń birinshi tájiriybesi bolıp esaplanadı.

Mine, jazıwshı dóretywshiligindegi bul dáslepki tájiriybeler bolıwına qaramastan, talant iyesi «Bozataw» tariyxıy dóretpesinde Qońırat hám Bozataw kóterilislerin kórkem syujetke aylandırıp, belgili tariyxıy tulǵalardıń hám basqa oydan jasalǵan (vısmışlenniy geroy) ádebiy qaharmanlardıń xarakterlerin ashıp beriwde biraz tabıslarǵa erisken.

Jazıwshı romannıń syujetin hám oǵan tiykar bolǵan konfliktlerdi Qońırat qalasın ulıwma táriyiplep súwretlewler, ápiwayı qatardaǵı usta jigit Qudaybergenniń is-háreketleri menen onıń ata-tegin bayanlap beriw hám qalaǵa qorǵan diywalıń salıw waqıyalarınan baslaǵan. Sonday-aq, romandaǵı eń dáslep epigraf sıpatında A.Butakovtıń miynetinen alınǵan sózlerdiń de úlken áhmiyeti bar. Tiykarında jazıwshınıń sońǵı tariyxıy shıǵarmalarında bunday epigraflar ayrıqsha syujetlik-kompoziciyalıq, poetikalıq funkciya atqarǵanlıǵın, biz bunnan aldın da onıń «Türkstan» romanınıń mısasında kórgen edik. Mine, usı maqsetlerde jazıwshı A.Butakovtan mınaday sózlerdi epigraf etip keltiriwi syujetlik-kompoziciyalıq rawajlanıwında úlken rol oynap, ol negizgi leytmotiv boldı, desek durılıqqa sáykes keledi. Qarańız:

Qutlımurat inaq: – Sizlerdiń qanday arızlarıńız bar?

Qulman biy: – Jaqın arada xan salıǵı baslanadı. Al, bizlerde salıq tólewge shaması kelmeytuǵın jarlılar bar...

Qutlımurat inaq: – Maǵan ne, salıq tólewge qurbí jetpese bala-shaǵasın satsın.

(Aleksey Butakov. Orta Aziyanıń tariyxınan bir epizod...)»⁵⁶.

Usıǵan qosımsha jazıwshı xalıq qosıǵınan: «Pana xan edi xanımız, gúnjara boldı nanımız»⁵⁷ – degen sıyaqlı qatarlardı da

dóretywshilik penen paydalanǵan. Álbette, bulardıń barlıǵı jazıwshınıń romanında syujettiń rawajlanıwına ishki impuls beredi, sol syujetlik hám kompoziciyalıq rawajlanıwdıń başlı bağdarın, onıń negizgi ózegin anıqlaydı.

Jazıwshınıń kórsetkenindey qalanıń xanı da, hákimi de – Qutlımurat inaq bolıp, ol Xiywa xanlıǵınıń siyasatın júrgiziwde xalıqqa ayrıqsha zulımlıqlar kórsetiwi menen sıpatlanadı. Bul joqarıda kórsetken epigraftan da anıq kórinedi. Ilimpaz-jazıwshı, mine, usı pikirlerdiń shınlıǵın romanda shiyelenisken konflikt hám syujet arqalı kórkem haqıyqatlıqqa aylandırǵan.

Romanda súwretlengenindey shıǵarma qaharmanları Qutlımurat inaq hám Qulman arasındaqı qarama-qarsılıqlarda, anıǵıraǵı Qulman biydiń inaqqa onsha baǵınbay, mensinbey qarawına yamasa Qulman biydiń Qutlımurat inaqtı kúnlep qatnas jasawlarına baylanışlı bolǵan waqıyalar konfliktlik shiyelenisiwge tiykar boladı. Sonday-aq, usınday waqıyalarǵa qatardaǵı usta jigit Qudaybergenniń hám onıń gózzal qarındasına baylanışlı ataqlı Ájiniyaz shayırdıń aralastırılıwı tábiyiy hám isenimli shıqqan, ol tariyxıy haqıyqatlıqqa durıs keledi. Sebebi, Ájiniyaz shayır anıq tariyxıy maǵlıwmatlar hám ádebiy materiallarda Qońırat hám Bozataw waqıyalarınıń ortasında bolǵanlıǵı, onnan tásirlenip ataqlı «Bozataw» shıǵarmasın dóretkenligi anıq fakt. Sol sebepli jazıwshı romanda kórkem qıyal menen onı tariyxıy shınlıqqa jaqınlastırıp, shayırdı Qudaybergen degen jigittiń Biybijamal atlı sulıw qarındasına ashıq etedi, qızdı dayısınıń awılında kórgen shayır jigittiń oǵan ashıq bolıp qalıw waqıyası qálem iyesiniń tariyxıy haqıyqatlıqtı óz dóretywshilik qıyalında ulıwmalastırıp, kórkem syujetke aylandırıwdaqı sheberligin kórsetedi. Jazıwshınıń kórkem túrde óz qıyalı arqalı durıs shamalaǵanınday, Ájiniyaz shayır romanda tap usı waqıtları Biybijamaldı kórgennen-aq, óziniń ataqlı «Bir páriy» qosıǵın baslap jiberedi:

«...Tosattan jol ústinde ushırasıp qalǵan gózzal shayır júreginde iz qaldırdı da, burqasınlap aǵıp atırǵan Xanjapqa qarap, tómendegishe qosıq qatarların áste ayta baslaǵan edi:

Zerbaraq órilgen tilla shashbawı,
Aqıl-huwshım alıp ketti bir páriy,

⁵⁶ Мәмбетов К. Бозатаў. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986. 3-б.

⁵⁷ Сонда.

Tal shıbıqtay qıpsha beli, belbawı,
Meni hayran etip ketti bir páriy...»⁵⁸.

Roman syujetine, mine, bunday waqıyalardıń, yaǵnıy shayır ómirine tiyisli bolǵan, onıń dóretiwshilik tulǵasın ashıwǵa tariyxıy haqıyqatlıqtı sáwlelendiriwge sebepshi bolatuǵın hádiyselerdi kirgizip, onda úlken isenimlilikke erise biliwi jazıwshınıń tariyx shınlıǵın kórkemlik haqıyqatlıqqa aylandırıwdaǵı baslı momentlerinen esaplanadı.

Ásirese, jazıwshı Ájiniyaz shayırdıń ómiri hám dóretiwshiligine tiyisli bir qansha turmıs faktlerin durıs tańlap, olardı roman syujetine negiz etiwı tabıslı shıqqan. Usı baǵdarda shıǵarma kompoziciyasına kirgizilgen Ájiniyaz shayırdıń kópshilik qosıqlarınıń dóretiliwine sebepshi bolǵan tariyxıy faktler menen turmıs waqıyaları shınlıqqa saykes túrde sáwlelengen.

Sunday-aq, jazıwshı Ájiniyazdıń Biybijamalǵa ashıq bolmıstan aldınǵı Gúlzada isimli qızǵa ıntıq bolıp, biraq oǵan qosıla almay, sońınan Qazaqstan, Orenburg átiraplarına bas alıp ketiwlerin qısqaşa avtorlıq bayanlaw menen beredi. Jazıwshı shayırdıń ómirine tiyisli bul maǵlıwmatlardı sırtqı avtorlıq bayanlaw usılında bergendi maqul kórgen. Ol shıǵarma kompoziciyası menen syujetinde oqıwshı ushın onsha tásirli bolmasa da, ulıwma onıń syujetlik rawajlanıwı hám ádebiy qaharman evolyuciyasın ashıw ushın zárúr faktler bolǵanlıqtan, usılay islegen bolıwı kerek. Usı poziciyada jazıwshı bul ómirbayanlıq sheginislerdi óz sózleri menen: «Ájiniyaz awılдаǵı eń gózzal Gúlzada isimli qızǵa ashıq bolǵan. Gúlzadanıń gózzallıǵı bay balalarınıń da júregin órtep, onı qalay bolmasın Ájiniyazdan tartıp alıwdıń jolların oylar edi... Qalmurat baydıń balaları Ájiniyaz Xiywada júrgende qızǵa qattı jábir etti. Bunday azapqa kónbegen Gúlzada ózin úkige taslap ólgen... Biy menen bay qılmıstı Ájiniyazǵa jawıp jiberdi. Bul hijran daǵına hám jalǵa shıday almaǵan Ájiniyaz qazaq arasına... basın alıp ketken edi» (12-13-bb.) degen formalarda málimleydi.

Shıǵarmadaǵı negizgi syujet baǵdarlarına tiyisli bolǵan ayırım sheginisli waqıyalar, yaǵnıy burın bolıp ótken hádiyseler romanda biraz orınlarda usılayınsha avtorlıq bayanlawlar arqalı beriledi. Olar ekspressivlik hám emocionallıq tásirsheńligi tómén hám tez umıtılıp ketetuǵın formada berilse de, olardıń barlıǵı ádebiy qaharmanlardıń ishki dúnyasın hám tariyxıy sharayatlardıń mánisin durıs túsiniw ushın jazıwshı tárepinen negizge syujetke orınlı kirgizilgen.

Ájiniyaz xan mirshapları alıp ketken Biybijamaldıń izinen quwıp baratırıp, jol boyı Jılanlı degen jerde toqtap, Tirkesh atlı túrkmen adamınıń úyinde miymanda boladı. Tirkesh Ájiniyazdı úlken adamgershilik penen qabıl etip, miyman etedi.

«Shay ústinde ádewir gáppler qozǵaldı.

– Sóytip, Jılanlıda qanday waqıyalar bolıp atır, Tirkesh aǵa?

– Oy-buw, sorama, inim, ǵaz qarawıl, hákke jasawıl boldı. Túrkmen xan bolsa xalıq ille menen pillege oralatuǵınday bolıp atır edi. Bul jaǵı bárinen de shataq.

– Nege?

– Atamurat xan boldı da, túrtpeşe túsinbeytuǵın túrkmen birden qaraqshı bolıp óta shıqtı. Ózi Alla taalanıń jaratılısında barlıq xalıq teń jaratılǵan. Atamurat bul teńlikke qaradı ma...?! Irannıń qul bazarı ózbek penen qaraqalpaqtıń qızlarına tolıp ketti ǵoy! Bunı óziń de biletuǵın shıǵarsañ. Tirkesh azmaz dawısın páseytti. – Ele Atamuratı jer jutadı...» (36-37-bb.).

Rasında da, bul Tirkesh atlı túrkmen jigitiniń ulıwma gumanistlik, tutas adamızatlıq ideyalǵa saykes keletuǵın pikirleri edi. Atamurat xannıń siyasatınıń nadurılıǵı jigitke usını aytqızıp tur.

Mine, usınday baǵdarlarda Qońıratta Qutlımurat inaq óltirilgennen soń qalaǵa hákim de, xan da bolıp saylangan Muhammed Pana xan jergilikli xalıqtıń narazılıǵın bastırıw ushın Atamurat xannan járdem soraydı. Al, járdemge bargan túrkmen nókerleri jergilikli xalıqtı tonap, hayal-qızlardı ayaq astı etip, eldiń mal-múlkin kereginshе tartıp alıp júdá pátenge keltiredi. Buǵan Muhammed Pana, Atamurat xannıń ózi tıyıw salıp, tártip bermeydi. Kerisinshe, olardı ózleri de qosıla

⁵⁸ Мәмбетов К. Бозатаў. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986. 11-6.

maqullap, qosılıp talap, xalıq awır búlginshiliklerge ushıraydı. Sonlıqtan da, Ájiniyazdıń: «...Atamurat xandı járdemge shaqırıp otır goy!» degen pikirine: – «Onda Qońırat qoldan ketti dey ber. Xalıqqa azatlıq áperemen dep júrip, apatlıq bermese...!» (39-b.), – dep Tirkesh óz kúyinishin jasırmay aytadı. Shınında da, solay boladı.

Eń jaman tárepi sonda, jergilikli Qulman biy usaǵan ámeldarlar xalıqtı qorǵawdıń ornına, kerisinshe bir-biri menen eregisip, bir-birine kúnleslik etip Qońırat xanlıǵınıń abırayın túsirip, xalıqtıń baxtına nuqsan keltirip otırdı. Bul jánjellerdiń barlıǵı xan salıǵınan awısqanları ushın talas-tartıs ústinde boldı. Buǵan qosa olar qaraqalpaq hayal-qızları, jas qızlar menen kelinshekler ushın talastı, sol arqalı ápiwayı xalıqqa azap-aqıretler kórsetti. Solardıń biri romanda súwretlengen Qulman biy obrazi edi. Usı baǵıtta Qulman biy Biybıjamaldı ózine toqallıqqa alıp qalsa da, sońınan qızdı biydiń báybisheleri urıp, sabap, betlerin tilkimlep dalaǵa shıǵarıp taslaydı. Qala dárwazasınıń átirapında ólimshi halatta jatırǵan qızdı bir bazarshı tawıp alıp úyine alıp ketedi hám oǵan úlken ǵamxorlıqlar isleydi. Qız birneshe ay dawamında tósek tartıp jatıp qalǵanlıǵınan tısqarı júzindegi tırtıq, jaraqatlar sebepli el-jurt kózine kóriniwden qısınp, ruwxıy jaqtan da azaplanadı. Bul waqıtları onıń aǵası Qudaybergen Sharlawıqta, al anası onı izlep tabıw ushın awıllarda jilli kempir atanıp júri edi. Sebebi, kempirdi tawıp alıp, óltiriw ushın Qulman biy tárepinen onıń izinen tıńshılar jiberilgenlikten, kempir ózin jolda, hátteki eki mártebe «jilli» etip kórsetiwge májbúr boladı.

Qudaybergen óz baxtına bola Sharlawıq aymaǵındaǵı Aytmurat darǵa degenniń úyine kelip baspana tabadı. Jigit táwekel etip Aytmurat darǵaǵa rasın aytadı. Biraz seskennen darǵa ózi de usıǵan uqsas baxıtsızlıqqa ushıraǵan adam ekenligin aytadı. Sebebi, onıń qızı da zorlıqqa ushırar aldında mirshaplarǵa qızdıń jigit aǵası qarsı shıǵıp, bir mirshaptıń basın balta menen ekige bólip taslaǵan edi.

Tilekke qarsı, bul syujetlik waqıyalar avtor tárepinen oylap tabılǵan isenimsiz (Kempirdiń «ótirik jilli» bolıwı,

darǵanıń qızınıń da zorlap alıp ketiliwi h.t.b.) shıqqan. Jazıwshı tariyxıy sharayat, ómir shınılıǵı qusaǵan máselelerdi esapqa almaǵan.

Shıǵarma syujetiniń rawajlanıwında Ájiniyazdıń medresege alınıwı menen baylanıshlı waqıyalar, qarama-qarsılıqlar, ayırım ádilsizlikler aqıbeti, sońınan shayırdıń súygen qızın joypıp alıw waqıyaları jazıwshı qıyalında qayta janlandırılıp súwretlengen. Shayırdıń qızdan ayırılıp qalıw waqıyası onıń kórgen túsleri arqalı isenimli súwretlengen. Ájiniyazdıń túsinde jaw-jaraq asınǵan bir shógirmeli kisi Biybıjamaldı alıp ketip baratırǵanlıǵı, sol waqıtta shayır onıń atın aytıp baqırǵanda qız qaraǵanda júz bergen hádiyse tómendegishe beriledi:

«Usı waqıtta qız da qaradı.

– Ájiniya-a-a-a-z!... – Qız endi baqırıwı menen de turmastan taqatsızlanıp ózin dáryaǵa tasladı. Shógirmeli kisi izinen quwdı. Suw endi qızdıń moyınına kelgende ol izinen jetip aldı. Usı waqıtta Ájiniyaz da atına sekirip minip, tolqınlı dáryaǵa ózin urdı.

– Házir, Biybıjamal, qutqaraman! – dep edi ol tolqın arasında kiyatırıp.

Tohı dárya atqa ırq bermey diydilengen jerinen shıǵarajaq emes. Íqqa qaray ıǵızıp baratır. Ol:

– Biybıjamal! Biybıjamal! – dep qattı baqırıwı menen shorship oyandı» (60-b.).

Roman syujetine eńgizilgen bul súwretlewler turmıs shınılıǵına sáykes keledi. Olardıń hámmesi insan psixologiyası, qaharmannıń óz turmısındaǵı bolajaq hádiyseler sabaqlas ekenligin ańlatadı.

Sóytip, «Góne Úrgenishke onsha uzaq bolmaǵan dalańlıqqa aeroplan kelip túsken edi. Bul ulıwma túrkmen topıraǵında payda bolǵan birinshi aeroplan bolǵanı ushın heshkim onıń aldına júrek etip bara almadı. Barǵan adamlar da bul shaytanıń isi dep esaplap, Góne Úrgenishke tájjal keldi dep dawırıq sala basladı» (82-b.).

Lekin, bul súwretlewlerdiń tariyxıy haqıyqatlıqqa sáykes kelmeytuǵınlıǵı ádebiyatshı Q.Baynıyazov tárepinen orınlı sına

alınan edi⁵⁹. Rasında da, bul jazıwshı tárepinen ideyalıq poziciyada bórttirip kórsetilgende de romandağı bul syujetlik epizod shınıqqa, tariyxıy dáwirge say kelmeydi. Sonlıqtan, bul sın pikirlerdi P.Nurjanov ta durıs maqullağan⁶⁰. Sonday-aq, Q.Bayniyazovtıń romandağı geografiyalıq orınlar hám olardıń naq atamaları tuwralı sın pikirleri de dıqqatqa ılayıq. Degen menen, jazıwshı bul geografiyalıq atamalardıń atların ózgertip dóretiwshilik qıyal menen «toqıma» túrde isletiwı mımkin emes pe, – degen pikirler keledi. Bizińshe, bul tariyxıy romanğa sıyımlı bolsa kerek... Sóytip, Qońırat xanlıgın orıslarğa bermey qolda uslap turıw siyasatına baylanıslı usı saparı polkovnik Djeıms penen Atamurat xan arasında sóylesiwler boladı.

«Atamurat penen sóylesip Djeıms joldı dawam ete berdi».

Syujetke kirgizilgen bul waqıyalar shınında, tariyxıy haqıyqatlıqqa durıs sáykes kelip, olardıń barlıgı Qońırat xanlıgınıń soramındağı xalıqlardıń baxtına qara tikken hádiyseler esaplanadı. Usı eki mın nóker sebepli de qaraqalpaq xalqınıń neshshe-neshshe qız-kelinshekleri zorlıqqa ushıradı, qanshadan-qansha azamatlardıń qırshın janları biymezgil qıyıldı.

Atamurat xan basshılıgındağı túrkmen nókerleriniń zorlıq-zombılıgınıń bir kórinisi Bayram atlı túrkmen jigitiniń ákesi Durdı hám anası qaraqalpaq qızı Qurbangúldiń tágdirleri arqalı kózge taslanadı. Durdı waqtında qaraqalpaq qızı Qurbangúldi jaqsı kórip alsa da, sońınan oğan orınsız azap-aqıretler bere baslaydı. Al, sol Durdı «...bir saparı bir pada mal menen birge bir jas qızdı da alıp kelipti. Qız jas jağınan Bayramnan úlken emes. Sol kúni ákesi joq jerden shataq salıp Bayramnıń anasın sabap, biysharanıń basın jarıp tasladı. Esinen tandırıp, shashınan súyrep dalağa alıp shıqtı.

– Sen endi meniń hayalım emessen! Talaq boldı! Ket úyden!» (133-b.).

Bayram atlı usı túrkmen jigitiniń jawızlıqqa qarsı turıwına

⁵⁹ Байниязов Қ. Әжинияз хаккындағы халықтың аңыз-әңгимелери. // «Әмиўдарья». – Нөкис, 1993. – №1. 90-6.

⁶⁰ Нуржанов П. Хәзирги қарақалпақ романы (сюжет хәм конфликт). – Нөкис: «Билим», 2009. 115–118-66.

ákesiniń rehimsizliginen tısqarı romanda súwretleniwinshe, mınaday waqıyalar sebepshi boladı. Bunı jazıwshı júdá ótkirlestirip, ayrıqsha tragediyalıq kartina menen bergen:

«Bayram esikten kirip kelgende eń dáslep qolları temir shege menen diywalğa qağılған jigitti kórdi. Onıń bası tómen túsip ketken, qolları qattı azar bergen bolsa da tislerin qayrap zordan shıdam berer edi.

Onnan keyin kóylekleri jırtılıp, deneleri qaltırıp turған bir sulıw qızğa kózi tústi. Onıń kózleri hádden zıyat gózzal, biraq qorqınıshlı, adamdı jep jiberetuğında aybatlı túske engen.

– Mına qızdı sağan sıylıq ettik. Azanğa shekem ádewir óner kórsete alsań kerek? Aman bol! – dedi de júzbası baslağan nókerler úyden shıqtı. Sırtta eki nóker qarawıl bolıp qalған edi.

Qız dáslep bul haywan da mağan qasqır sıyaqlı taslansa kerek dep oılaған edi. Biraq, Bayram olay islemedi. Ortada turıp uzaq oylanıp qaldı...» (135).

Mine, bul qız aqırında Bayram kewil qoyıp qosılған sol Jumagúl atlı qaraqalpaq qızı bolıp shıғаdı. Onı jigit hiyle-tásil menen óz «sheriklesi» dep esaplangan eki nókerdi de nabit etip qutqarıp alıp, ózi de nókerlikten waz keship, qaraqalpaq jigitleriniń, ulıwma xalıqtıń arasına kelip qosılған edi. Usılayınsha Atamurat xan basshılıgındağı nókerler menen ulıwma xalıq arasındağı qarama-qarsılıq kartinaları roman syujetinde tariyxıy haqıyqatlıqqa say obyektiv sáwlelendirip barıladı.

Roman syujetin rawajlandırıwdıń usınday bağıtında jazıwshınıń Qudaybergenniń qarındası hám Ájiniyaz shayırdıń bolajaq qalınlıgı Biybijamaldıń Ayjan atlı bir qatardağı xalıq wákiliniń úyinde ғамxorlıqta bolıp, sońınan usı awılға kúyewlep kelgen óz súyiklisi Ájiniyaz benen ushırasıw waqıyaların súwretlewı shım-shıtırıq konfliktlerge tolı. Atap ayqanda, Ájiniyaz óz dostı Seytjan menen Gúlbıyke atlı qızdı alıp ketiw ushın kúyewlep kelgen saparı, sol awılдаğı qız-jigitler otırıspasında tosattan Biybijamaldı tanıp qaladı. Al ol bolsa, betindegi tırtıqlar, óshpes jaralardıń

sebebinen qısınp Ájiniyazlarga ózin tanıtpay otırǵan edi. Bul tırtıqlardıń barlıǵı Qulman biydiń báybisheleriniń islegen isleri ekenligi jazıwshınıń bunnan aldınǵı súwretlegen syujetlik waqıyası arqalı belgili boladı.

Roman syujetinde xalıqtıń tariyxıy rawajlanıw basqıshına tiyisli momentler avtor tárepinen usılayınsha publicistikalıq usıl menen berip barıladı. Romanda tómendegishe faktlerdi konkret waqıyalardan tısqarı sırtqı avtorlıq bayanlaw hám málimlemeler (spravkalar) arqalı bergen.

«Gúllán qazaqlardı izine ertken Ázbergen biy Talıq dáryasınan arman ótip qorǵan qurdı. Atamurat xannıń nókerleri tárepinen birneshe mártebe talandı. Eń sońında Ázbergen Xiywa xanlıǵınan bes júzden aslam nóker soratıp, basqınshılıqtan qutılǵan edi» (106-b.).

Mine, usınday halatlarda shıdamnıń shegine shıqqan molla Pirim basshılıǵında xalıqtıń bir toparı Bozataw degen jerden qorǵan sala baslaydı. Biraq, oǵan aǵası Ótepbergen degen kisi qastıyanlıq etip, tıńshı jiberip, satqınlıq penen islegen islerdiń aqıbeti xalqımız tariyxında júdá úlken iz qaldırǵan Bozataw tragediyası menen tamamlanatuǵınlıǵın jazıwshı konkret syujetlik jelisler menen súwretleydi.

Sol hádiyselerdiń eń iri baslısı – bul xalıqtıń Muhammed Pana xanǵa qarsı kóteriliske shıǵıwı edi. Kóterilis kútilmegende, yaǵnıy stixiyalı túrde Sapargúl degen kelinshektiń ózine zorlıq etpekshi bolǵan nókerlerge islegen qarsılıǵınan, onıń kishkene mártlik islerinen kelip shıǵıp hám baslanıp ketedi. Kelinshek temir jaba menen birneshe nókerdi óltiredi. Bunı kórgen basqa da xan nókerleri kelinshekti atıp taslaydı, oǵan ǵázebi kelgen kópshilik xalıq qollarına ilingen zatlardı: kimi ketpen, kimi balta, kimi bel hám taǵı basqalardı alıp xan tárepindegiler menen jan talas ayqasqa shıǵadı.

«Kóp adamlar ólgen. Ottay alısıp ketken alaman mıltıqtıń sestinen de aybınbaǵan...

– Biz ómirden toydıq!...

– Joq bolsın xan!

– El namısın ayaqqa basqan nókerlerge mıń nálet!

– Muhammed Panaǵa ólim!

– Atamuratqa ájel darısın! – dep adamlar tum-tustan baqırısıp alǵa talpındı» (110-b.).

Jazıwshınıń kópshilik massaǵa tiyisli waqıyalardı hám shım-shıtırıq sawash hádiyselerin, ulıwma xalıq qozǵalańın bunday dialog, poligloglar arqalı beriwı aytarlıqtay tabıslarǵa alıp kelgen.

Romanda, barlıq ádebiy qaharmanlardı sol Bozatawǵa aparıp, olardıń barlıǵın usı «Bozataw» waqıyasına qatnastırıw ushın islangen jasalma syujet bolıp kórinedi. Bozatawǵa tek ǵana Qudaybergen hám onıń anası ǵana emes, al Ájiniyaz, Biybijamal, Seytjan, Gúlbiykeler barıw menen sheklenbey, al túrkmen jigiti Bayram da, Moynaqtan Qudaybergenge oq-dári ákelip, ańshılıqta járdem berip júrgen uralskiyli orıs jigiti Petr de baradı hám sol ataqlı kóteriliske qatnasadı. Petr bir saparı qorǵan ishine kirgeni ushın qorǵawshı saqshılar tárepinen uslanıp qalıp Qudaybergenniń, Ájiniyazdıń járdemi menen qutqarıladı.

Taǵı da kórsetip ótetuǵın nárse, jazıwshı bazda belgili bir qaharmanlardıń minez-qulıq belgileri menen ómirbayanlıq sıpatlarına sırttan maǵlıwmatnama beriwge kóbirek dıqqat awdaradı. Durıs, bazda bunısız onıń xarakteri hám obrazı evolyuciyasın ashıw múmkin bolmay qaladı.

Romanda súwretlengenindey Petr ózi shıǵısı boyınsha Ivan Mixaylov degen dekabristtiń balası, ákesi waqtında ataqlı oficerlerdiń biri bolıp I.I.Pesteldiń basshılıǵındaǵı dekabristler qozǵalańınıń qatnasıwshısı retinde Sibirge súrginge aydalǵan. Petr jaslayınan matroslıq ónerdi sheber meńgergen bolsa da joqarı lawazımlı xızmetker dárejesine kóterile almaǵan. Biraq, sońınan admiral Naximovtıń kózine túsip orıs-Qırım urısında «Aleksandr I» kemesiniń kapitanı dárejesine erisip, keme urısta jeńiliske ushırıp shóktirilip jibergennen soń tutqın sıpatında Stambulǵa aydalıp, qul sıpatında satılıp Buxaraǵa barıp qalǵan, Buxaradan Xiywa xanlıǵı keme soǵıwshı usta sıpatında onı satıp alıp, Moynaqta port dúziw maqsetinde usı jerge alıp kelgen. Al, Moynaqtıń qaysı xanlıqqa tiyisli ekenligine baylanışlı belgisiz

ala sapıran Qońırat waqıyalarınan soń Petr azı-kem erkinlikke shıǵıp, Ámiwdáryanıń boyında Qudaybergen menen tanısıp, oǵan geyde ańshılıq ushın oq-dári jetkizip bergen, al Qudaybergen buǵan qırǵawıl, qoyan, balıq hám t.b. inam etip dos bolıp ketken.

Mine, Petrdiń kelip shıǵıw tórkini shıǵarmada usı mazmunda uzaq túrde sırttan publicistikalıq stilde bayanlanadı hám onı Rossiya, Qırım, Buxara hám Xiywa xanlıǵı, Qońırat xanlıqlarınıń tariyxı menen baylanıstırıwǵa háreket etken. Degen menen, bul súwretlewlerde kórkemlik sheberlik kórinbeydi.

Romanda dialoglar júdá kóp, olardıń kópshiligi orıs jigiti tárepinen ayıladı.

«1859-jılı 24-iyulde Bozatawdıń xalqı aydalıp ketkennen keyin Qońıratqa úlken waqıya júz berdi. Ámiwdárya arqalı Qońıratqa Aleksey Butakov basqarǵan «Perovsk» paraxodı kelgen edi. Dáryanıń jaǵası shawqım-súrenge, oyaqtan-buyaqqıa juwırısıp júrgen adamlardıń, bala-shaǵalardıń qıyqıwlarına tolıp ketti» (180-b.).

Mine, bularda bayanlaw stiliniń ocherklik-publicistikalıq forması ústemlik etedi. Bunda jazıwshı K.Mámbetov romanda óz aldına qoyǵan maqsetleri menen máseleleriniń sıpatına, oǵan tiyisli faktler menen materiallardıń kópligine qarap onıń janlılıq-stillik baǵdarın publicistikalıq usılǵa jaqınlastırǵan bolsa kerek. Ulıwma, tiykarınan alǵanda romanda haqıyqat kórkem-realistlik prozaǵa tán bayanlaw stili saqlanǵan. Ol joqarıdaǵıday publicistikalıq sıpattaǵı bazıbir bayanlawlardan tısqarı Bozatawǵa dushpanlardıń basıp kiriw momentlerin haqıyqıy kórkem súwretlewler menen beredi.

Máselen, «Ǵaniy menen Dosımǵa Mashtaq penen Jámekeydi aldap óltiriw tapsırılǵan. Jazdıń basında Aqdáryaǵa jaqınlap qalǵan Geldiniń nókerleri Jińishkeniń toǵayınıń shetine kelip toqtadı. Kún batqannan baslap áskerdiń ayırım bólegi Aqdáryanı uzaǵıraqtan jaǵalap ıqlap, barıp Qaypan ótkeldiń tusınan atların dáryaǵa saldı da arǵı júzge ótip ermanı jıńǵıllardı panaladı... Mashtaq batır ańshılıqqa kóbirek qızıǵatuǵın adam edi... Aldınan shıqqan qoyandı attı. Oq qalpal tiygen bolıwı itimal qoyan

jıǵılmadı. Mashtaq qoyannıń izinen quwa berdi. Usı waqıtta onıń aldınan Dosım baqsı gezlesip qaldı. Mashtaqqa járdemlespekshi bolǵanday ol da qoyanǵa táp berdi. Atlar bir-birine qabatlasa bergende Dosım qılıshın qınabınan suwırdı da Mashtaqtıń moynına salıp jiberdi. Salt etip túsken gelle birden domalap ketti de, batırdıń bassız denesi júwendi qamtılawı menen ádewir jerge shekem bardı da birden quladı. Iyesinen ayırılǵan at oqıranıp awılǵa qaray shawıp ketti. Attıń iyesiz shawıp kelip, úydi qayta-qayta aylana beriwi jaqsı ırım emes edi».

Mine, haqıyqatında hárqanday sawash, urıs usınday halatlarda sumlıq, hiyle menen baslanıwı múmkin. Aldı menen batırın óltirip sawash baslaw folklorda burınnan bar usıl. Bul jaǵdaylar romanda sırttan bayanlaw yamasa hárqanday publicistizm, ocherkizmnen de tısqarı naǵız kórkem detallar, joqarıdaǵıday janlı túrdegi syujet waqıyaları arqalı sáwlelengenligi tariyx haqıyqatlıǵın kórkem shınlıqqa aylandırıwdaǵı unamlı faktler bolıp esaplanadı.

Jazıwshı syujettiń juwmaqlawshı momenti menen konflikttiń shiyelenisiwi hám sheshiliw noqatlarında pútkil Bozataw qorǵanınıń ishindegi xalıqtı túni boyı túrkmen jigiti Bayram menen qaraqalpaq qızı Jumagúldiń toyın atqarıp sharshap, tań aldında uyqıǵa jatıwı, tap usı sáhár waqıtları dushpanlardıń Bozatawǵa topılǵanın súwretlewi bolıp tabıladı. Sonda jaqın jerdegi Mashtaq penen Jámekey awillarında atılıp atırǵan multıq penen sawash háreketlerinen qorǵandaǵılar heshbiri xabarsız bolǵanı ma? Buǵan qosımsha usı eki batır da Bozataw qorǵanınıń aktiv qorǵawshılardıń biri sıpatında aldın ala tayarlanǵan emes pe? – degen sorawlar turadı. Bizińshe, bul jazıwshınıń syujet dúziw hám onda konfliktlerdi sheshiw barısındaǵı baslı kemshilikleriniń biri dep esaplaw kerek.

Biraq, romanda Qońıratqa A.Butakov basshılıǵındaǵı orıs delegaciyasınıń keliwi hám onı Pana xannıń durıs qabıl etip sóylese almaǵanlıǵı, ulıwma Qońırat, Bozataw waqıyalarınıń negizgi tariyxıy kórinisi tariyxıy shınlıqqa sáykes sáwlelengen. Bunnan tısqarı jazıwshı romanda negizgi syujetke qosımsha túrdegi ayırım qaharmanlardıń ómirbayanlarına tiyisli

situაციyalardı bazda avtorlıq bayanlawlar menen berse, geyde olardı sol ádebiy qaharmanlardıń óz awızlarınan da berip, qosımsha syujetlik bayanlawlardıń ekspressivligi hám emocionallıǵına erisip otırǵan. Bir tutas alǵanda jazıwshınıń bul romanında dáwirdiń tariyxıy haqıyqatlıǵın obyektiv túrde kórkem shınlıqqa aylandırıw arqalı jasalǵan tariyxıy tulǵalar Ájiniyaz, Qutlımurat inaq, Qulman biy, Muhammed Pana xan, Atamurat xan, Seyd Muhammed xan hám taǵı basqalardan tısqarı oydan jasalǵan ádebiy qaharmanlar bolǵan Qudaybergen, Ótebiyke, Aytmurat dargá, Tirkesh, Bayram, Durdı, Petr, Biybijamal, Jumagúl hám t. b. obrazlar talapqa muwapıq túrde ashılǵan.

Bular arqalı biz qaraqalpaqlardıń XIX ásirdeń ekinshi yarımındaǵı shım-shıtırıq waqıyalar menen qan tógispelerge tol tariyxıy shınlıqtı anıq kóz aldımızǵa keltire alamız.

III BAP. JAZÍWSHÍ ROMANLARÍNDÁ KÓRKEM DETAL HÁM SÚWRETLEW USÍLLARÍ

3.1. «Posqan el» romanında etnografiyalıq elementlerdiń sáwleleniwi

Belgili ádebiyatshı Raxmanqul Berdibaev bılayınsha jazǵan edi: «Góne zaman waqıyaları menen sol dáwirdiń adamlarınıń haqıyqatlıǵına húrmet-izzettiń artıwı xalıq mádeniyatı menen dúnyatanımınıń ósiwine, rawajlanıwına tikkeley baylanıslı. Ilimi menen mádeniyatı ruwxıy rawajlanıwdıń sapalıq basqıshına kóterilgen el ǵana óziniń keshegi táǵdirin eske túsirip, ótken joldıń azabı menen onıń úlgili táreplerin saıstırıp kóredi. Keleshekke jeteleytuǵın úmitli jollardı tańlaydı, burınnan ushlasıp kiyatırǵan dástúrlerdeń eń utımlı, qımbatlı, ómirsheń táreplerin qabil etip, olarǵa taban tireydi, solar tiykarında ayırıqsha isenim menen alǵa qaray erkin qádem taslaydı»⁶¹.

Haqıyqatında da, bul pikirler tek qazaq milliy tariyxıy romanlarına tiyisli bolıp qalmastan, al kópshilik xalıqlardıń tariyxıy romanlarınıń jazılıw usılları menen olarda ortaǵa taslanatuǵın problemalardı da baylanıslı ayılǵan.

Romanda usıǵan uqsas «altı qanatlı aq otaw» hám onıń ishindegi turmıs tirishiligine baylanıslı maǵlıwmattı biz mınaday súwretlewler arqalı alamız: «Eldiń bir jerleri shirip atırǵan bay bolsa, bir jerleri ishiwge aǵarǵan taba almay otırǵan taqır gedey eken. Keshegi awıldan ishiwge qımız tabılmaǵan bolsa, mına bir awıldıń jılqıların sanap tawısa almaysań» (35-b.).

Kórip otırǵanıımızday-aq, bul mısaldadı aǵarǵan, qımız, ayran qusaǵan ishimlik túrleri, sonıń menen qatar xalıqtıń qonaqqa as-duz berip kútiw dástúrindegi olardıń aldına maldıń, qoydıń,

⁶¹ Бердibaев Р. Казак тарийхый романы. — Алматы: «Ғылым», 1979. 233-6.

baspaqtıń, sıyırdıń hám taǵı basqalardıń basın pisirip sol turısında pútin halında tabaqqı salıp qoyıw, jambas jiligi, jup qabırǵa hám til, yamasa samar-samar gósh qoyılıwı, óz gezeginde qonaqlardıń jası úlkeni óz sıylasıqlarına sarqıt beriwı yamasa sarqıt asatıwı sıyaqlı nárseler xalıqtıń kóp waqıtlardan berli tap usı kúnlerge shekem ayırımları saqlanıp kiyatırǵan dástúriy kún kóris, tirishilik dástúrlerinen, etiko-psixologiyalıq, morallıq hám ádep-ikramlıq qádelerinen esaplanadı. Jazıwshı bulardıń ayırımların sáwlelendiregendes olarǵa óz poziciyasına baylanışlı biraz basqashalaw, «folklorlıq túrdegi» poetikalıq boyawlar jaǵıp súwretlese, bizińshe ol usı shıǵarmanıń negizgi pafosına baylanışlı jaǵımlı hám utımlı bolıp kózge taslanadı. Olardan atap aytqanda, sultanlarǵa baspaqtıń basın hám jiliklengen jambaslı gósh qoyıwımızda elege shekem saqlanıp kiyatırǵan ayrıqsha húrmet-izzettiń belgisi retinde etikalıq, morallıq úrp-ádetlik belgi bar. Bunı asıra siltew yamasa bórttirip kórsetiw dep te oylawǵa bolmaydı. Al, jazıwshı tárepinen qollanılǵan «ózleriniń aldındaǵı gósh gúdicey bolıp tursa da qonaqtan yaki sultannıń qolınan sarqıt kútiw» formasındaǵı frazanıń stillik qurılısındaǵı giperbolizm de usı jerde qonımshılıq shıǵıwı menen oqıwshılarǵa sarqıt alıw dástúrińinń áhmiyetin, shıǵarmada basqa qaharmanlardıń sultanǵa degen ayrıqsha izzet-húrmeti, ıqlasınıń kúshli ekenligin bildiriw ushın orınlı isletilgen usıl dep túsinses boladı.

Sonday-aq, Ismayıl sultan Ordada oylasıq islegen waqıttaǵı jaǵdaydı jazıwshı mınaday etip súwretlewı de, bizińshe, tariyxıy shınlıqqa qayshılıq kelmeydi: «El dástúri boyınsha biy basına baspaq bawızlanıp, tapırlatıp tay soyılıp, saba-saba qımız alıp kelindi. Jıynalǵan jámaát dasturxannan tolıq dám tattı» (169-b.).

Jazıwshı bul jerde de orınsız túrdegi bórttirip súwretlew emes, al sol waqıt, dáwir shınlıǵın obyektiv sáwlelendirewge áhmiyet bergen dep oylaymız. Sóz sheberi romannıń bazıbir orınlarında bularǵa qarama-qarsılıq ápiwayı qara puqara xalıqqa tiyisli bolǵan dástúrlar menen úrp-ádetlerge, solar qollanatuǵın azıq-awqattıń túrlerine itibar berip súwretleydi. Mısalı, «Aqtubadan túslikke hám shıǵısqa qaray tarmaq-tarmaq jollar

sozıladı. Araları otız parsannan aspaytuǵın jerlerde jılǵalardıń jiyegine tigilgen ǵazdıń jumırtqasında qatar-qatar otawlardı kóreseń. Qaptalında jay salıp, egin egip otırǵanlar da az emes. Biraq, jol uzaqlaǵan sayın otawlar sanı kemeyip baradı. Egisler joǵalıp attıń jalınday jelkildegens kók shóp, úyir-úyir jılqı, topar-topar qara mal menen qoy-janlıqlarǵa dus keleseń. Búgin kórgen awılıń erteń qarasań ornında joq bolıp, hár jaqqa aqsha bulttay kóshedi de júredi. Bulardıń bári basqan jeri óziniki bolıp júrgens sharwa. Mezgilińdi bilmeydi. Kúni-túni attıń ústinde mayısıp júrip sebili shıǵıp mal baǵadı. Jálil sultannıń jılqımanı Shuman da solardıń biri edi. Esin bilgili kórip kiyatırǵanı usı sańıraw dala. Ákesi de jılqıman edi» (88-b.). Mine, bular bir jaǵınan peyzajlıq kórinisler bolsa, ekinshi jaǵınan ápiwayı xalıqtıń kúndelikli turmıs kórinisleri. Shıǵarmada ólgen adamdı o dúnyaǵa «gúzetip salıw» máresimleri tásirli súwretlengen. Aytıwımız kerek, bul da xalıq turmısınıń, dástúrleriniń bir bólegi. Máselen, eń bir ataqlı adam, anıǵıraq aytqanda Ismayıl sultan qazalanǵanda onıń minip júrgens argımaq atı sultannıń tabıtı kóterilip alıp shıǵıp ketilgennen soń sol marhumnıń eń qádirlis adamı tárepinen bawızlanıp, sol attıń góshinen pútkil jıynalǵan jámaátıń dám tatıw dástúrińin sáwleleniwı ózgeshe hám ol da keń dalańlıqta jasaǵan noǵaylardıń ózlerine tán bolǵan dástúrleriniń biri. Usı orınlar shıǵarmada orınlı súwretlengen. Jazıwshınıń usı dástúr boyınsha Ismayıl sultannıń atın Esemurat sheshen shalar aldındaǵı atqa bolǵan ayanışlı sezimlerin tereńlestirip beriwı bul, biziń oyımızsha, usı úrp-ádetiń onsha maqul emesligin, ullı adamnıń qazasına degen ókinish, tragediyalıq pafostı beriw ushın qollanılǵan bolsa kerek. Al, usıǵan uqsas súwretlewler shıǵarmada Ismayıl sultannıń Moskvaǵa elshilikke barıp, sol saparı Mixaylo atlı dostınıń úyine shaqırılıp orıs dástúri boyınsha oǵan ayıw soyılıwı hám sol ayıwdı óltiriw momentindegi bir jaǵınan ózine tartımlı qızıqlı, sonıń menen birge jawızlıǵı basım syujet dıqqattı ózine ayrıqsha qaratadı. Bunda da, bizińshe, meyli orıs dástúrinde, basqa xalıqtıń úrp-ádetinde bolsın, jazıwshınıń sol dástúrdi biykarlawshılıq kózqarastıń ústemligi ayrıqsha seziledi.

«Oris tártibinde onıń tórt ayaǵın buwıp, Noǵaylı usap, qanjar menen bawızlap otırmaydı. Qolına jaraq alıp ayıw menen jekpe-jek shıǵadı. Bunday jaǵdayda adamnıń jazım bolıp qalıwı múmkin. Eger adam ólgen jaǵdayda qonaq asınıń ózi de qara asqa aylanıp ketiwi turǵan gáp. Joq! Bul joldan qalay bolmasın Mixaylonı qaytarıw kerek! Ayıw jemesek, jemeyik. Bas aman bolsın!» (216-b.).

Biraq, Mixaylo qonaqlarınıń bul pikirlerin de tıńlamay ayıwdı qonaqlarǵa soyıp inam etiw ushın Mixaylonı jekpe-jek ayqasqa saladı. Ol jeńil jaradar bolıp ayıwdı jeńip, onıń qonaqlardıń aldına taǵam sıpatında tartılıwına erisedi.

– Bizler burın qımız ishıp kórip pe edik. Qonaq ası bolǵannan keyin báribir boladı-dá!... Bul bolmaydı, dostım! – dedi ornınan turıp ketken Mixaylo. – Mınaw boyawlar sharabın tek sizler ushın aldırǵan edim. Tek sizler ushın, – Arǵı jaǵın kútip otırǵan da joq. Voevoda iri denesin stol ústine tasladı da ortadaǵı úlken shiysheniń birewin alıp gúmis keselerge toltırıp quya basladı. Túri qıp-qızıl bolsa da quyılǵan waǵında sútтей tasıp ketedi eken... Mixaylo sharaptı tikke turıp ishti... Ishkenlerdiń bári kózleri jawdırap, jaynap sala berdi (222-b.).

Qullası, usı sıyaqlı oris dástúrleri menen olardıń turmıs saltına tiyisli faktler de shıǵarmada sáwleleniw menen birge, jazıwshı olarǵa sol waqıtlardaǵı Noǵaylılardıń hám olardıń basshısı Ismayıldın kózqarasın beredi. Bul óz gezeginde shıǵarma personajlarınń dúnyatánım dárejesin de ańlatadı. Keltirilgen mısál biraz zamanagóylestirilgen halda bolsa da ol orıslar dástúrine sıymlı seziledi.

Romanda Ismayıl sultan hám onıń átirapındaǵılardıń usı sapardaǵı orıslardıń basqa da turmıs saltına azanda mıs quman emes, al monshada juwıwı, diywalǵa salınǵan hár qıylı kartinalar, solardıń ishinde jalańash hayal denesiniń sáwleleniw sheberligi, patsha sarayınıń da evropalıq estetika negizinde bezetiliwi hám taǵı basqalar tuwralı olardı hayran qalıp qabıl etiwleri de biz joqarıda keltirgen pikirdi tastıyıqlaydı. Álbette, bul orınlarda anaxronizm, yaǵnıy tariyxıylıqqa sáykes kelmewshilik te bar. Máselen, sol XV–XVI ásirlerde orıslardıń kofe ishiwi yamasa

jalańash hayal kartinasınıń diywalǵa qıstırıp qoyılıwı h.t.b. Biraq, jazıwshı bular arqalı eki xalıq arasındaqı dúnyatánımlıq kózqaraslardı salıstırıw menen ulıwma adamgershilik, intizam máselelerin de kóteredi. Bul súwretlewlerdiń barlıǵında jazıwshınıń konkretlikke, detallıq kórinislerge itibar beriwı onıń súwretshilik, poetikalıq sheberlik sıpatların ańlatıp turadı.

Shınında da, bunday súwretlewlerde Noǵaylınıń kózqarasları dúnyatánımı hám estetikalıq talǵamı jámlengen. Onda ásirese, Ismayıldın Evropa mádeniyatı menen súwretlew ónerine bolǵan ishki tańlanıwshılıǵı hám oǵan óz kózqarasın bildiriwi Ismayıl sultan obrazın jáne de tolıqtıradı.

Jazıwshı romanda tiykarǵı itibardı noǵaylardıń kún kóris jaǵdayı, dástúrlerin sáwlelendiriwge qaratadı. Noǵaylardıń jırtıq ılashıǵı menen jaman shatpasına shekem, olardıń ishindegi turmıs tirishiligi menen bezeniw, bezew zatları menen buyımlarına shekem sheber súwretlengen.

«Jazıwshı tariyxıy dóretpеge qol urıwdan aldın qaharman ómir súrgen dáwirdiń sharayatın, ortalıqtıń ózine tán bolǵan ózgesheliklerin, olardıń xarakterdi dóretiwdegi tásin, adamlar arasındaqı óz ara múnásibetlerdi ruwxıylıqtan baslap filosofiyalıqqa shekemgi barlıq waqıyalardı puxtalıq penen úyreniwı shárt»⁶². Bunday puxta hám tınımsız úyreniwler nátiyjesinde de ilimpaz-jazıwshı K.Mámбетov mınaday súwretlewlerdi sanalı hám isenimli túrde óz fantaziyasınıan toqıy otırıp orınlı bergen.

«Muwsa zamanında salınǵan qırq-eliw imaratlardı esapqa almaǵanda Sarayshıq qalası ádewir jupını edi. Qaptallarına basqa ámeldarlar jay salıp eplep qala súlderine keltirilgen. Hárkim hár elge barıp kelip, kórgenlerine eliklep Ordanı gúllentiw qolǵa alınsa da, ustaları nasaz boldı ma, áytewir qala kewildegidey bolıp shıqqadı... Qalamı kesip ótken keń gúzar joldıń bir ushı tas gerbish penen áshekóylenip salınǵan kárwan sarayǵa kelip tireledi. Dárbent qala ortalıǵındaǵı Kók sarayǵa alıp keledi... Kók saraydı Ámir Muwsa Buxaradan kelgen tutqın ustalardıń járdeminde

⁶² Носиров А. Н. Тарихий ҳақиқат ва унинг бадиий талқини («Юлдузли тунлар» романи мисолида). Филол. фан. номз. ... дис. автореферати. – Т.: 1999. 9-б.

ádewir bezedi. Samarqandtan «sárdarı minarat» aldırıp saraydıń qarsı aldınan minarat qurgızdı... Minarat qaptalında shamasına ılayıq salınǵan medrese bar. Saray júdá kewildegidey bolıp salınbaǵanı menen sahra ústinde payda bolǵan úlken saltanattıń kórinisi edi. Qullası, bul úlken saray emes, Sarayshıq boldı da qaldı».

Pútkil Noǵaylılar menen onnan tarqalǵan bir qansha túrkiy xalıqlarınıń uzaq ásirlik tariyxı menen olardıń turmıs tirishiligine baylanıslı bolǵan bul kórinisler bizdi búgingi kúnlerde de qızıqtırıp, bahalı maǵlıwmat bereri sózsiz. Sonday-aq, romanda sol Sarayshıq penen ondaǵı Kók saraydıń orınbasarı esaplangan Aqtubanıń ómir tirishiligi menen onıń qalay payda bolǵanı, bezeniw ózgeshelikleri de tómendegishe berilgen:

«Ismayıldıń ordası negizinen Noǵaylınıń altı ulısı dep ataladı. Orayı – Edil dáryasınan onshama uzaq bolmaǵan Aqtuba. Aqtuba Sarızban tawınan saǵa alǵan kishkene ǵana jılǵa bolıp, Edil dáryasına kelip quyatuǵın edi. Aqtubadan saǵa alǵan salalardıń biri Sárhawız kóline kelip qosıladı. Usı kóldiń ǵırıra erneginde Aqtuba dep atalǵan kishkene ǵana qalasha bar. Burın bul jerde úlken qorǵan bolmasa da xalıq jıynalıp ortasha ǵana sultan ordası payda bolǵan. Dáslepki waqıtları bul jerdiń bári qatara tigilgen aq otaw edi. Sonıń ala aǵashtan, ılaydan bir qansha jaylar salındı. Sultan sarayı dep atalǵan úlken aǵash jay qáddin tikledi. Sultannıń pármanı menen qalanıń sırtı diywal menen qorshaldı. Jolǵa burıw bolsa da kishkene ǵana kárwan sarayı bar edi. Astraxan menen Sarayshıq sıyaqlı bıǵan-jıǵan bolıp turmaǵanı menen bul jerde de azıq-awqat sawda júrgiziwge boladı. Ásirese, ań terileri hádden zıyat kóp satıladı» (43–44-bb.).

Bul úlken tariyxıy dóretpede bulardan tısqarı noǵaylar menen qaraqalpaqlardıń uzaq ásirlik tariyxındaǵı kúndelikli tirishiliginiń bir kórinisi esaplangan toy-tamasha hám jaslardıń hár qıylı bázimler, otırıspa-geshtekler qurıp kewil kóteriwleri, jas jigitlerdiń turmıs qurıp shańaraq iyesi bolıwınıń dáslepki basqısı bolǵan olardıń qáyin jurtqa, qalınlıq eline kúyewlep barıw saltanatları menen ondaǵı bar bolǵan qızıqlı dástúrleri óz reallıǵı

menen orınlı súwretlengen. Solardan jas Sultan Tınaxmettiń kúyewlep ózbek jurtına barıwı hám ondaǵı tereń oyıl hám kewil toydıratuǵın tamashalar, sońınan onıń Yusip sultannıń jawızlıǵı menen miyrimsizligi, ishmerezligine baylanıslı azaǵa, úlken sawashqa barıp ulasqanı, sol noǵaylı jaslarınıń otırıspa-geshtektegi juwap aytıları, qız-jigitler báziminiń zawıqlı kesheleri jazıwshı tárepinen ayrıqsha pafos penen súwretlengen. Sonday-aq, romanda xalıq turmısı menen onıń dástúrleriniń, óneriniń bir túri retinde sultanlar menen aǵa sultanlardıń ańǵa-shikarǵa shıǵıw máresimlerin súwretlewge de kóp orın berilgen.

3.2. «Türkstan» romanında kórkem súwretlew usıllarınıń qollanıw ózgeshelikleri

K.Mámbetovtıń «Türkstan» romanında tariyxıy shınlıqtı kórkem shınlıqqa sheberlik penen jetkeriwdiń birneshe usılları sheber isletilgen. Bunday usıllardıń biri – bul jazıwshınıń romanda ulıwma syujet dúziwde dáwir kartinasın ayrıqsha bir keńirek masshtabta qamtıp alıw hám onı oqıwshılardıń tásirli jetkeriw ushın roman kompoziciyasın sheberlik penen dúzgeni esaplanadı. Atap aytqanda, jazıwshı Sh.Aytmatov «Boranlı bándirgi» romanında Sh.Seytov «Shırashılar», «Ómirdiń bir aqshamı» shıǵarmalarında bir tutas dáwir kartinaların bir aqsham, bir kúнге sıyǵızıp súwretlegen bolsa, al K.Mámbetov usılargá uqsas syujetlik kompoziciyalıq usıldı paydalanıp, sol qaraqalpaqlardıń yarım ásirge shamalas waqıttaǵı tariyxıy shınlıǵın, yaǵnıy úlken tariyxıy waqıya qaraqalpaq xalqınıń juńǵar shabılıwına ushıraǵannan soń Ámiwdáryanıń quyar ayaǵına qaray posıp kóshiw tariyxın hám onnan da burınǵı áhmiyetli bolǵan iri-iri tariyxıy hádiyselerdi, hátteki, Türkstan tariyxı menen de sheklenbey juńǵarlar tariyxına tiyisli áhmiyetli tariyxıy faktlerdi de Amanlıq baslaǵan kárwanınıń basınan ótkergen otız úsh kúnniń ishine sıyǵızıp súwretleydi. Bul subyektiv-psixologiyalıq súwretlewlerdiń jazıwshınıń házirgi zaman temasındaǵı «Hújdan» (1991) romanında da qollanılganlıǵı avtorıń kompoziciya dúziwdegi jańasha kórkemlik izlenislerin kórsetedi. Sońǵı dáwirde

ádebiyatshı P.Nurjanovtıń miynetlerindegi usı másele boyınsha bildirilgen jańasha pikirler esapqa alındı⁶³. Bul oǵada qıyın hám qospalı syujetlik-kompoziciyalıq usıl bolıp, onda úlken jazıwshılıq sheberlik talap etiletuǵın belgili. Biraq, «Türkstan» romanında bas qaharman Amanlıqtıń eske túsiriwlerin, kóz aldına keltiriwlerin júdá orınlı jáne ónimli paydalanıla otırıp, oǵan gáde tereń tariyx sırların, bazda Türkstan basınan keshirgen onsha uzaq bolmaǵan waqıyalardı, bazda óz balalıq hám jigitlik jılların, geyde juńǵar tariyxın, geyde awıllas-jerlesleriniń muhabbat jolları menen jaslıǵın hám taǵı basqalardı eslete otırıp, olardı kárwannıń basıp ótken hár kúngi waqıyaları, ózi kórgen Türkstandaǵı juńǵarlar islep ketken rehimsizlikler, ayırım orınlarda avtorlıq bayanlawlar, minezlemeler salıstırma-parallel túrde berilip sheber súwretlengen. Usınday jaǵdaylarda geyde syujetlik-kompoziciyalıq baǵdarlar hám naq is-háreketler bas qaharman Amanlıqtıń ishki monologları menen tıǵız birigip ketedi, geyde sol ishki monologlar menen avtor sózleri, avtorlıq minezleme hám maǵlıwmatnamalar da birlesip, belgili bir sintetikalıq, poetikalıq usıllardı payda etip otıradı. Sonday-aq, shıǵarmadaǵı detallıq kartinalıq kórinisler, dialoglardı isletiw, peyzajlıq, portretlik súwretlewler, qaharmanlardıń basınan keshken iri-iri waqıyalar emes, al naqma-naq qıymıl-qozǵalısh háreketleri tariyxıy haqıyqatlıqtı, qaharmanlar obrazların konkretlestirip, janlandırıp, olardı naǵız tiri adam hám dinamikalı ómir sıpatında sáwlelendiriwge xızmet etken.

Solardan Amanlıq Buxara sarayında elshilik penen járdem sorap barǵan aqırǵı kúninen baslap-aq ózinshe ishinen gúbirlenip sóyleniwinen baslaǵan edi. Sebebi, ol sol jerge kelgen bir kárwannan óz eli Türkstandı jaw shapqanı haqqında uzın qulaq xabardı esitken. Mine, usınnan baslap-aq onıń bereketi qashıp, uyqısı buzıla beredi. Oǵan qosımsha túsine anası enip shıǵıp, ana ulına elge qayt, qulınım, dep atırǵan bolıp shıǵadı.

«Amanlıq endi uyqılay almaslıǵın sezdi de, jipek kórpeni serpip taslap, tezden kiyinip aynanıń aldına bardı. Ol jerden

saray aldına qurılǵan tınıq háwız, onda júzip júrgen bir jup aq quw kóriner edi. «Bular baxıtlı!», – dep sıbırlandı Amanlıq. «Yaq, bular baxıtsız, – dep birden óz pikirinen qaytıp. Eki adamnıń baxtı eldiń baxtı bola almaydı. Bular kóp bolıw kerek. Onıń ústine kólde, ya teńizde emes, háwızde júripti. Toparınan ayırılǵan órisi tar qus. Bular heshqashan baxıtlı bola almaydı. Órisinen ayırılǵan...» (6-b.).

Sezilip turǵanıday-aq, Amanlıq bul ishki gúbirli hám sóyleniwlerinde sol bir órisinen ayırılǵan bir jup aq quwdıń táǵdirin waqıtsha bolsa da tap óziniń házirgi, bálkim keleshekтегі ómirine de salıstırıp baylanıstırıp baha berip turǵan yańlı. Rasında da, Amanlıq biy óz órisinen tap usı waqıtları-aq birotala ayırılıp qalǵan edi. Bunı jazıwshı mınaday pikirler menen berip oǵan oyınıń, yaǵnıy avtorlıq poziciyanı da qosıp biriktirip jiberedi.

«Amanlıq jáne ózi menen ózi sóylespey qáytsin...oylanıp kiyatır... Biz kishkene xalıqpız. Kishkeneniń kórgen kúni qurısın! Júrgen jeriń – judırıq. Turǵan jeriń – toqpaq. Otırǵan jeriń – oymaq ǵoy! Jayıqtı jılawlap Edil boyında erkelep óstik. Edil – esigimiz, Türkstan – túńligimiz edi. Edigedey er azamatı bolǵan xalıqtıń eń izinde jelkesine shıǵırık shabılǵanı qalay?...

Qazaq kóp xalıq edi, bulardıń da táǵdiri bunday bolıp qaldı. Juńǵar degeni jerdiń jarıǵınan shıǵıp atır ma?... Qazaqlar... Qaratawdan berman ótkenge qılısh sermep, qazaqtıń qatını menen balasın quwalap jeligip ketken juńǵarlardıǵa dádimal ayta alǵan joq» (37-b.).

Haqıyqatında da, bul ishki oylar úlken tariyxıy shaxslardıǵa tiyisli bolǵan ishki ruwxıy dúnyanı tanıtatuǵın social-psixologiyalıq sıpatlar bolıp, onı sáwlelendiriwde jazıwshı ishki monologlardı jedel isletip, Amanlıq xalıqtıń eń úlken tulǵalarınń biri retinde hár tárepleme parasatlı, jetilisken, oy-pikirleri xalıq dep ornıqqan ádebiy qaharman sıpatında gewdelendiriwge erisken. Sonlıqtan da, ol taǵı da mınaday oylardı berilip pútkil xalıq táǵdiri, bir tutas Türkstan tariyxı, sonıń menen birge qaraqalpaq xalqınıń basıp ótken bir talay uzaqtaǵı basıp ótken tariyxıy jolları haqqında da tolǵanıwı orınlı hám tábiyiy bolsa kerek.

⁶³ Нуржанов П. Ғәресизлик дәуіріндегі қарақалпақ прозасы. – Нөкіс: «Билим», 2003; Ҳазирги қарақалпақ романи поэтикасы (композициялық хәм жанрлық-стильлик өзгешеликлери). – Нөкіс: «Билим», 2008.

«Nege máseleniń aldın ala almay qaldıq?... Qaraqalpaq, ózbek, qazaǵımız birigip otırıp sol juńǵardan jeńilgenimiz be! Buǵan Buxaralıń xanı ayıph!» (203-b.). «Yapırmay, bala, – dep oyladı Amanlıq sonsha xanlar menen tabaqlas bolǵanımda óz xalqıma ne paydam tiydi?»

Tobarshıq xan tákabır edi. Táwkeniń tásiiri menen el basqarıp ádewir abırayǵa eristi. Qayıp xan qaysar bolǵan menen de balalıǵı basım boldı. Saray ámeldarlarınan kóbirek aldandı... Eshmuhammed er jigit edi-dá, biraq oǵan ullı xan járdem bere almadı. Onıń qolı qısqaław boldı. Sonıń ushın bizler juńǵarlardıǵa jemtik bolıp qaldıq ǵoy!» (208-b.).

«Eh, Túrktan, Túrktan! Seniń sırtıń pútin bolǵanı menen ishińniń bári tútin edi!» (187-b.).

Haqıyqatında da, Amanlıq bul monologları sol dáwir, sol ásirdiń tariyxıy shınlıǵın ashıp beriwge qaratılǵan. Jazıwshı bulardıń barlıǵın óz ádebiy qaharmanınıń ishki dúnyasınan ótkerip súwretlew ushın, obrazdıń ótkirliǵı menen psixologiyalıq dálilligin kúsheytiw maqsetinde ishki monologlardı ónimli hám orınlı isletip ayrıqsha sheberlikke erisken. Sonday-aq, Amanlıqtıń óz xalqınıń tereń tariyxıy tamırları haqqında, xalıqtıń Noǵaylı zamanınan, hátteki onnan arǵı dáwirlerden tarıday shashılıp ketkenliǵı haqqındaǵı oyları da, Ayxar menen Kúnxardıń kárwan túnde uyqılap atırǵanda bir qapshıq teńgeni alıp qashıp ketip, olar qıyın awhalǵa túskende de, onnan aldın da hár túrli oylardı berilgendegi bul satqınlardıń ishki dinamikaǵa tolı monologları shıǵarmada ulıwma tariyxıy haqıyqatlıq kartinaların qayta tiklewde úlken kórkemlik, poetikalıq wazıypalar atqarıp tur.

Romandaǵı ishki monologlardan tısqari ayrıqsha kózge taslanıp, kórinetuǵın sheberlik usıllarınıń biri – bul jazıwshınıń kartinalıq kórinisler sıpatındaǵı detallıq súwretlewlerge kóp orın beriwı bolıp esaplanadı.

«Geyde jolda domalap atırǵan náresteniń gellesin kórip shorshıp keteseń. Onıń bası jolda domalap atırǵanı menen qolı anasınıń kóylegin qamtılaw menen qalǵan. Biyshara ananıń da bası joq. Biraq, qolları balasın qushaqlaw menen qalıptı.

Eki dene usılayınsha bir-biri menen tabısıptı da, lekin basları eki jaqqa domalap ketken» (75-b.).

Usı sıyaqlı detallar jazıwshı sheberliginde úlken rol oynaytuǵınlıǵın izertlewshiler orınlı keltirip ótken⁶⁴. Sonlıqtan, K.Mámбетov te tariyxıy haqıyqatlıq kartinaların ótkirlestire otırıp tómendegidey detallardı sheber isletken.

«Ayırım adamlar eki bólekke bólingen. Onnan aqqan qan jerdi qızıl túsli qamırǵa aylandırıp jiberген. Bunday rehimsiz dúnyaǵa nálet aytqan sıyaqlı atlar oqıranıp, túyeler bozlap, adım jerde toqtap qala beredi» (75-b.).

Álbette, bunday súwretlewler jazıwshınıń tariyxıy shınlıq tragediyasına qatnasındaǵı poziciyasın anıqlaydı.

Jazıwshınıń bunday detallıq kartinalıq sıpatqa iye súwretlewleri tariyx shınlıǵın taǵı da ayqınlastırıp olardı kórkem haqıyqatlıqqa, kórkem obrazlı poetikalıq súwretlewlerge aylandıradı, oqıwshılardı gumanizmge, ulıwma adamgershilikli sezimlerge baǵdarlaydı. Shıǵarmanıń ulıwma insanıylıq, tariyxıy hám filosofiyalıq áhmiyetliligi de usında.

«Túrktan» romanında sóz sheberiniń bunnan aldınǵı «Posqan el» romanınıń birinshi hám ekinshi kitaplarındaǵıday tariyxıy haqıyqatlıq qayta tiklep kórsetiw ushın qaharmanlardıń obrazların janlandırıp beriw hám olardı oqıwshılardı shın mánisindegi tiri adamlar sıpatında kóz aldına keltiriw maqsetinde olardıń qıymıl-qozǵalısları, janlı is-háreketlerin tábiyiy hám isenimli túrde sáwlelendiren. Ásirese, bular sawash kartinaları menen qaraqalpaq batırlarınıń, sonıń ishinde Ánjim atlı qızdıń qaharmanlıq obrazın súwretlewde sheberlik penen isletilgen.

«Meñirew dalada baslanǵan sawash ústine seksewıl salıp tutanǵan ottay bargan sayın hawirlene berdi. Jer de, suw da, nókerlerdiń bet-awızı da qıp-qızıl qan. Tekedey tiresken eki tárep qıp-qızıl quwırdaq bolmaǵansha tarqalatıwın túri joq... Qaptaldan urılǵan qayqı qılısh állekimlerdiń qabırǵasın qaq bólip ketken» (73-b.).

⁶⁴ Кабдулов Б.З. Детали в художественном произведении.: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Алма-Ата.: 1983.

Bul sol waqıttaǵı bolıp ótken urıs kartinasınıń ulıwmalıq bir kórinisi bolsa, al geyde jazıwshı jawıngerlerdiń yamasa sárkarda batırlardıń jekpe-jek urısların da detallastırıp súwretlewde ayrıqsha sheberlik kórsetedi. Solardıń biri Amanlıqtıń óz ómiriniń sońǵı máwritlerinde óz balası menen birge jolda qaraqshılar menen bolǵan shayqası mınaday etip anıq sáwlelendirilgen:

«Amanlıq artında antalap kiyatırǵan altawdıń ekewin endi jettim degen jerde-aq murttay ushırdı. Endi qalǵanı tórtew..., jáne ekewin qulattı... Jiyenbek quwanıp ketti... argımaqtıń izinen jetip kelgen jiyren atlı Amanlıqtıń jelkesine qılısh urdı. Amanlıq entelep barıp zordan toqtadı. Bir iyni awırsınıp azmaz toqtap qaldı da, qaytadan topılıp kelip qalǵan jiyren athǵa qılısh sermedi. Bul saparı da Amanlıqtıń baxtı kelisti. Jiyren atlı quladı» (212-b.).

Rasında da, bul súwretlewler milliy folklorlıq, dástanlıq súwretlewlerdiń stiline biraz uqsasa da, sol tariyxıy dáwirlerdegi sawashlar sıpatın, áskeriy ónerdi de kórsete aladı. Jazıwshı shıǵarmada ulıwma gumanistlik, patriotlıq sıpatı kúsheytip, romannıń tragediyalıq sheshimin de juwmaqlastırıp beriw ushın qaharmanlardıń joqarıdaǵıday qıymıl-qozǵalı hárezketlerin ornlı súwretlegen:

Jazıwshı usı baǵdarda ádebiy qaharmanları menen úlken tariyxıy shaxslardıń sırtqı tulǵaların, portretlerin de óz qıyalında qayta tiklep oqıwshılardıń kóz aldında umıtmastay etip jetkeriwge erisken.

Mısalı, «Amanlıq... ájayıp bir sárkardaǵa usap kóriner edi. Shunda da solay, nıq dene ústine jamılıp alǵan jipek shapangá zordan sıyıp, tulǵası tolıq bolǵanı ushın boyınıń uzınlıǵı da onsha bilinbey, uzınshıq beti bawırday qızarıp, shoqsha saqal murt qoyǵanı ushın murtınıń sál-pál úlkenligi de bilinińkiremey, ala kózleri azmaz qısıńqı edi...

Sonıń ushın da sın kelişip qalǵan bul adamdı batır dep te, biy dep te atasa boladı. Kórinisi ádewir saldamlı edi» (6-b.).

Bul, álbette Amanlıq biydiń, biraz kewilli hám biyǵam, oyshań yamasa biymálel turǵan halattaǵı sırtqı tulǵalıq belgileri dep tanıwǵa boladı. Al, turmıs penen ómirdiń izinde insan

balasınıń sırtqı kelbeti qanshelli aybatlı bolsa da, ol ózgermeli, onıń ishki ruwxıy dúnyası menen onıń psixologiyalıq keshirmelerinen gárezli túrde bir qansha ózgerip te kórinse kerek. Jazıwshı romanda ádebiy qaharman Amanlıqtıń sırtqı kelbetindegi, mine, usınday jaǵdaylardı da anıq kórsetip beriwge erisken. Qarańız:

«Kárwandı baslap kiyatırǵan Amanlıq... júzi quwarıńqırıp jiyren attıń ústinde jeti búgilip otır. Bul kárwán bası emes, bálki jigerbentinen ayırılıp azaǵa baratırǵan álleqanday kewilsiz sultanǵa megzeydi. Qasındaǵılar da tap sonday. Xojeyinniń qas-qabaǵına qarap hámme tım-tırıs» (13-b.).

Demek, jazıwshı portretlik súwretlewlerdi de janlandırıp, olardı sharayatqa, qaharmanlardıń kewil-kúylerine qaray qıymıl-qozǵalısta sáykeslendirip beredi.

Jazıwshı usınday kózqaraslardan birneshe qaharmanlardıń, sonıń ishinde juńǵar basqınshılarınıń xanı hám sárkardalarınıń biri Cevan Rabtán menen Ceron Dorjı sıyaqlı jawızlardıń da portretin óziniń ideyalıq-estetikalıq, avtorlıq koncepciyasınan kelip shıǵıp súwretlegen:

«Cevan Rabtannıń jası alpısqa kelip qalǵan bolsa da ózi álle qayda jas kórinedi. Súyekleri shımır, ómirinshe sawashta júrgeni ushın suwıqqa da, ıssıǵa da tózimli etleri bólek-bólek bir adam edi. Siyrek ǵana murtı bar, al kózleri pútkilley málim pıshıqtıń kózine megzes edi. Onıń ústine qáhárli. Ol sóylemese de bir qaraǵannan-aq hámme aybınadı... Tazadan soyılǵan maldıń etin jemeytuǵın bir ádeti bar. Bárhama dúzlangan jılqınıń etin jeydi. Kóbirek qapa bolǵan adamǵa usap júredi, kúlmeydi. Ol tek ózge qalalardı basıp alǵanda ǵana quwanadı...» (67-b.).

Demek, jazıwshı bunday orınlarda ádebiy qaharmanlarınıń sırtqı kelbetine qosa olardıń ayırım minez-qulıq belgilerin qısqaşa berip barıp, sol arqalı sırtqı kelbeti óz hárezketinde, qıymıl mimikasında kórsetip beriwge erisedi. Kórkem ádebiy usıl sıpatında bul, álbette, poetikalıq jaqtan utımlı ekenligi anıq.

Sóz sheberi juńǵar xanı Cevan Rabtannıń sárkardalarınıń biri Ceron Dorjiniń portretin de usı baǵdarda bergen:

«Ceron Dorji... hádden ziyat juwan bolıp ján-jagına qayırılma almas edi. Qarnı juwan bolğanı menen de ayaq beti jip-jıñışke, ayağına balalardıń etigindey kishkene etik kiyip júrer edi... Bası kip-kishkene bolıp, kiygen dublıǵası tap túymedey bolıp kórinedi. Onıń ústine beti jap-jalpaq samarday, kózleri jumılıp, may basqan qabaqları salbırıp tómengen túsip ketken. Jelkeleri bolsa tap túyenıń órkeshindey bólek-bólek. Jarasıqsız murtı tap balalardıń láńkisindey taram-taram bolıp ketken bir sıqsız adam edi. Onı batır etip kórsetip, barlıq báleden aman qaldırğan segiz qabat sawıtı bolsa kerek» (54-b.).

Kórip otırǵanımızday-aq bul bir tárepinen, hám milliy folklorlıq súwretlewlerge, ekinshi tárepten, karikaturalıq súwretlewlerge beyim bolsa da, ol belgili bir poziciyada avtor tárepinen tásirli sáwlelendirilgen. Romanda kóplep ushırasatuǵın kórkem súwretlew usıllarınıń biri – bul peyzajlıq súwretlewler bolıp esaplanadı. Bir tutas alǵanda jazıwshı tábiyattı ayrıqsha bezendirip, qubılıp súwretlewge beyim kózge taslanadı. Ol Tórkstanǵa degen, ulıwma ana tábiyatqa bolǵan janlı qatnastı kórsetiw menen birge kópshilik jaǵdayda syujetlik, konfliktlik situaciyalardı taǵı da janlandırıwǵa yamasa solarǵa parallel hám qosımsha psixologiyalıq baǵdar sıpatında sáwlelendirilgen:

«Tap sol bir mın jeti júz jıgırma úshinshi jıldıń sáwir ayınıń segizinshi sánesinde bul awıl erterek oyǵan edi. Taw arasınan kóterilgen kún zerli nurların álemge tarqata basladı da, jerdiń betin zamarrıqtay qaplap atırǵan aq otawlarǵa bir qıya baǵıp, qoy qozıláp, bota bozlap atırǵan qádimgi awıl tirishiligin birden janlandırıp jiberdi.

Gúmbirleme aq otawlardıń túnliklerinen shıqqan tütün sharbı bulıtay shubatılıp keń aspanı qaplay basladı» (14-b.).

Bunda tábiyat obrazı arqalı ómirdiń qubılmalı, qospalı hám qarama-qarsılıqlı tárepleri ashıp berilgen.

Jazıwshı sheberliginiń jáne bir sırı – bul romandaǵı hár bir bapqa epigraf tańlaw usılı. Bunı syujetlik-kompoziciyalıq súwretlew usılı dep esaplawǵa boladı. Ol arqalı jazıwshı sol belgili bir baplarda súwretlep berip otırǵan dáwirdiń tariyxıy haqıyqatlıǵın tariyxıy jaqtan faktler menen dálillep oqıwshıda

isenim oyatadı. Sonlıqtan, bul kópshilik jazıwshılardıń súwretlew usıllarında kórine bermegen jańashıl usıllardıń biri desek boladı. Sonlıqtan, olardan ayırım mısallar keltirip tallap kórsek:

«Juńǵarlar, bálki Tórkstan qalasın basıp ala almawı da múmkin edi. Biraq, qolǵa túsken shved oficeri Rinat tárepinen Juńǵariyada quyılǵan toplar qorǵanı bekkem bolǵan bul ájayıp qalaǵa ájel alıp keldi». (I.Ya.Zlatkin. «Juńǵarlar tariyxı») (70-b.).

Belgili tariyxshı-ilimpazdıń miynetinen alınǵan bul úzindide dushpanlardıń Tórkstan qalasına topılısı súwretlenedi de, olarǵa Eshmuhammed basqarǵan qaraqalpaqlardıń qarsılıǵı azı-kem berilip, aqırı ayaǵında juńǵarlardıń kúshine tótepki bere almaǵan az sandaǵı áskerlerdiń xalıq penen birge qosıla kelip, qala dárwazasın bekitip alǵanlıǵı ayıladı. «Endi básekilesiwge paydası joq edi, – dep súwretleydi jazıwshı. Eki mınday ǵana áskeri qalǵan Eshmuhammed keyinge sheginiwge májbúr boldı... Qola menen quyılǵan dárwaza anaw-mınaw áskerge tótepki bermeydi. Qamal bolǵan qalanıń ishinde jáne bes mınday áskeri bar. Sonıń ushın eki mınnan artıq áskerdi izine ertip, Eshmuhammed qalaǵa kelip kirdi de dárwazanı bekkem etip bastırıp tasladı. Juńǵarlar dárwazanı buzıp kire almay qala aldındaǵı maydanda bıǵan-jıǵan boldı da qaldı» (73-74-bb.). Haqıyqatında da, bul joqarıda tariyxshı-ilimpaz aytqan pikirge tiykarlanıp alınǵan súwretlew edi.

K.Mámбетovtıń ózi izertlewshi alım bolǵanlıqtan da, romanda usınday dereklerge súyenip tariyxıy janlandırıp tariyxıylıq principinen shetlemegen. Sonıń ushın da onıń Tórkstan qalasınıń basıp alınıwına baylanışlı súwretlewler de joqarıdaǵı pikirlerdi tastıyıqlaydı.

«Cevan Raktan áskerlerin keyinge qaytardı.

– Qızıǵı endi boladı! – dedi ol murttı jıbrılatıp, áskerler ekige ayrılıp, izde túyege asılıp alıp kelinggen zeńbereklerge jol berdi.

– Rinat! Qáne, qúdiretińdi kórset! – dedi xan.

Tóbeniń ústine ornatılıp, ishine ot aldırılıp on tórt jerden birden atılǵan top tumlı-tustı lárzege keltirdi de, Tórkstan

qalasının diywalların pıt-shıt etip jiberdi... Soñınan ján-jaqtı tütün qaplap ketti de, qala ishine qamalıp qalğan xalıqtıñ zarlı dawısları esitildi... Sayxunnıñ boyın lárzege keltirgen aqırzamannıñ bálesindey bul qorqınıshlı dawıstı jolda kiyatırğan Amanlıqlar da esitken edi. Kókten saza kelip jer silkindi me, bilmeydi!» (74-b.).

Bunday súwretlewler romanda kóplep ushırasadı. Demek, jazıwshı súwretlewdiñ derekli usılların qollanıw arqalı romanda sáwlelengen waqıyalardıñ isenimliligine erisken. Romanda biz kórip ótken súwretlew usılları arqalı jazıwshı tariyxıy roman jazıwdıñ sheberligin kem-kem iyelep barganlıǵı sezilip turadı.

3.3. Jazıwshının tariyxıy romanlarında ritmikalıq proza

Tariyxıy roman bul ótkendegi turmıstıñ, hárbir xalıqtıñ tariyxıy ómir tirishiliginiñ aynası retinde házirgi kún ushın úlken sabaqlardıñ biri. Usı tariyxıy romanlardı dóretiw procesinde jazıwshılarımız sol tariyxıy sharayatlardı, tariyxıy qaharmanlardıñ minez-qulqı menen ulıwma obrazlar dúnyasın ashıp beriw ushın túrlishe usıllardı paydalanadı, hár qıylı turmıs faktleri menen san-álwan tariyxıy materiallardı isletedi. Solardıñ ishinde tek ǵana til sheberligi emes, al ulıwma dóretiwshilik usıl sıpatında qollanılatuǵın poetikalıq formaların biri – bul jazıwshı ónimli isletken ritmikalıq proza úlğileri bolıp esaplanadı.

Belgili ádebiyatshılardıñ biri R.Berdibaev qazaq tariyxıy romanları haqqında jaza otırıp bılay degen eken: «Shıǵarmada zaman menen adamǵa ılayıq til sheberliginde biraz nuqsanlar ushırasıp júır. Geyde qaharmanlarǵa bir qansha orınsız eski gónergen sózlerdi sóyletiw, al bazıbir jaǵdaylarda olardı tildi qollanıwda tap házirgi dáwirdiñ adamları sıyaqlı etip kórsetiw ushırasadı»⁶⁵, – dep ol óz milliy tariyxıy romanların til kemshiliklerin ornlı sınaǵan. Haqıyqatında, biziñ romanlarımızdın kórkemlik táreplerinde de bunday jaǵdaylar ushırasadı.

Biz milliy prozamızdaǵı T.Qayıpbergenov, K.Sultanov, O.Bekbawlov, K.Mámбетovlar dóretken eñ jaqsı romanlardan

xalqımız kúndelikli awızeki sóylew tiline hám jazba ádebiy tiline tán bolǵan júdá bahalı táreplerdi, sóylew tilimizde ótkendegi ata-babalarımız isletken sheshenlik penen taqıwalıqtıñ, danalıq penen bilgirliktiñ, ilgirliktiñ, tereñ mánilik penen ushırma sózliliktiñ, frazeologizmniñ hám astarlı sóylewdiñ de, al ekinshi tárepten, jazba ádebiy tildegi sistemalıq penen bir maqsetke baǵdarlangan «tártiplilik»tiñ de úlğilerin kóriwimiz múmkin. Solardıñ ishinde, á sirese, ilimpaz-jazıwshı K.Mámбетovtıñ «Posqan el», «Türkstan» atlı tariyxıy romanlarınan tek ǵana kórkem tilindegi ayırım kórkemlew quralların ǵana paydalanıw menen sheklenip qalmastan, al ondaǵı obrazlılıqtıñ tereñligin, ádebiy tilde ǵana emes, al shın mánisindegi kórkem ádebiy forma, janrlıq-stillik baǵdar sıpatında da qollanılgan ritmikalıq prozanıñ úlğileri ayırıqsha qızıǵıwshılıq oyatadı. Ilimpaz-jazıwshının tariyxıy dóretpelerindegi bul kórkemlik ózgeshelikler biziñ ádebiy sinımız benen ádebiyattanıw iliminde ele sóz etilmegen. Sonlıqtan, biz bul jumısta usı máseleler átirapında óz pikirlerimizdi bildirgendi maqul kórdik.

Ritmikalıq prozanıñ úlğileri ótken XX ásirdegi milliy prozamızda aktiv túrde kórinbese de, ol ádebiyatımız benen milliy folklorımızda burınnan bar dástúr ekenligin aytıp ótiwimiz kerek. Sebebi, folklorlıq shıǵarmalarımız – xalıq dástanlarındaǵı kóp ǵana ritmikalıq proza, yaǵnıy proza túrindegi poeziyalıq qásiyetleri basım sıpatlar, taqmaqlap sóylew, gáptiñ qara sóz túrindegi tásirlilegen – poetikalıq qásiyetin arttırıw ushın jıraw-shayırlarımız, atqarıwshılarımız tárepinen isletilgen túrlishe assonanslıq, alliteraciyalıq, anaforalıq, rediflik qatarlar biziñ bul sózlerimizdiñ dálili bolıp tabıladı. Sonlıqtan, bul sıpatlarǵa ataqlı folklorist alım Q.Maqsetov ayırıqsha itibar berip qaraǵan⁶⁹.

Bulardan tisqari milliy realistik prozamızda ótken ásirdiñ 60-jıllarınan soñ júzege kelgen T.Qayıpbergenov, Sh.Seytov, U.Pirjanov, S.Saliev, S.Bahadırova, Q.Kamalov, E.Ótepbergenov hám taǵı basqalardıñ liriko-psixologiyalıq povestlerinde de usınday

⁶⁵ Бердибаев Р. Казак тарийхий романы. – Алматы, «Ғылым» 1979, 239-бет.

⁶⁹ Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. – Ташкент: «Фан», 1965.

ritmikalıq proza, yaǵnıy proza tilindegi lirikanıń úlgeri sál basqasharaq, jazba ádebiy dástúrlerge sáykes túrde paydalanılǵan. Bular meyli, kóbirek Sh.Aytmatovtıń dóretilshiligindegi lirikalıq proza tájiriybeleri menen baylanıshı bolsa da, báribir ol milliy dástúrlerdegi, dástanlardagı poeziyalıq sıpatlar menen jipsiz baylanısp ketedi. Bul sıpatlardıń obyektivligin, hátteki, Sh.Aytmatovtıń ózi de moyınlap kórsetedi⁷⁰. Sonday-aq, ilimpaz S.Bahadırova da milliy prozamızdagı usınday kórkemlik izlenislerdi «Proza tilindegi poeziya» maqalasında unamlı bahalaǵan edi⁷¹.

K.Mámбетovtıń tariyxıy romanlarındagı ritmikalıq proza úlgeri biziń baqlawlarımız boyınsha kóbirek folklorlıq dóretpelerdegi, dástanlardagı usınday sıpatlı belgilerge jaqın keledi. Álbette, ilimpaz-jazıwshı olardı sol turısında kóshirip isletpese de, al talant iyesi sol milliy súwretlew dástúrlerin dóretilshilik penen paydalanıp, tariyxıy temadagı prozalıq shıǵarmalarda orınlı sińdirip aytarlıqtay tabıslarǵa erisken. Eń bashı, jazıwshı basqa da dóretilshilik usıllarǵa usı súwretlew dástúrin sheber sintezley otırıp haqıyqıy tariyxıy sharayatları, xalqımızdıń ótkendege kóp ásirlik turmısın, naqma-naq tariyxıy faktlerdi de, xalqtıń bir tutas rawajlanıw baǵdarı menen birge, hátteki ayırım kishigirim úrp-ádet, dástúrleri hám turmıs tirishiligin de obyektivlestirip, súwretlewlerdiń tásirshenligine erisken.

Ádebiyattanıw atamalarınń orıssa-qaraqalpaqsha túsindirme sózligindegi «Ritmikalıq proza – belgili bir ritmlerge, ırǵaqlarǵa qurılǵan prozalıq shıǵarma. Bul kóbirek házirgi waqıtta qaraqalpaq ádebiyatında Sh.Seytov, E.Ótepbergenov, H.Dáwletnazarovlardıń dóretilshilik iskerliginde qollanılıp júrgen usıl»⁷² degen pikirlerde K.Mámбетovtıń atı kórsetilmegeni menen, jazıwshı dóretilshiliginde, ásirese, onıń tariyxıy romanlarında bul usıl ayrıqsha ideyalıq-estetikalıq, kórkemlik xızmet atqaradı. Sebebi, romanda bul kórkem usıl arqalı xalqımızdıń tariyxıy

rawajlanıw dinamikasınan baslap, hátteki ayırım tariyxıy iskerlerdiń sóylew tilindegi bazıbir ózgeshelikleri menen xalıq danalıǵınıń úlgerine shekem tereń ashılǵan. Bunı tómendege misalda kórip óteyik:

«Ólshewsiz ótip baratırǵan ómirin alganda Ismayıl óz otawına sıymay ketti... Payansız ómir aqsha bulıtay jılıp baratır. Tumulı-tusqa tarıday shashılıp ketken el tatıw emes. El arasında dara ósken dana, aqlsız ósken aqmaq, pátiwasız bolıp ósken pasıq – bári bar. Qaysı birine júgineyik? Boyı bes qarıs bolǵanı menen aqlı alpıs qarıs bolǵan, sını sátsiz bolǵanı menen ladanlıǵı basım láwze bar. Biysáwbet gáp aytıp bir sózin bir sózi quwıp ketken bereketi qashqan bıyıq bar. Qolınan hesh nárese kelmese de tek sóz benen oraq oratuǵın kóbik bar. Bulardıń qaysı birine júgineyin?...»⁷³.

Bunda assonanslıq hám rediflik qaytalawlar, sonday-aq, sózlerdiń birgelkili aǵzaları arqalı eselenip qaytalanıp beriliwleri usı qatarlardıń, yaǵnıy Ismayıldıń monologınıń poetikalıq sıpatın kúsheytip, onıń oqıwshılardıń tásirshenligin arttırıp tur. Sonıń menen birge onda xalıq massasınıń hám onıń tariyxıy rawajlanıwınıń qarama-qarsılıqlı tárepleri de jazıwshı isletken ritmikalıq proza úlgeri arqalı óz tásirshenligine jetip atır. Jáne de muna qatarlarǵa diqqat awdarayıq:

«Burın noǵaylı nobay el bolsa da, endi bóline-bóline azaydı. Qısqaqt deytuǵın xanı, qoy deytuǵın xojası joq. Sultanı saqawatsız, murzası miyrimsiz, biyleri biydáwlet bolıp ketti. Eki tárep bolıp eregesip, úsh tárep bolıp urıstı. Tórt tárepke bólinip toqtasıp, bes tárepke bólinip básekelesip ketti» (153-b.).

Kórip otırǵanımızday-aq avtor isletken bul ritmikalıq qatarlarda ulıwma xalıq turmısına tán bolǵan unamsız belgiler ayrıqsha temperamentlilik penen poetikalıq stilde súwretlengen.

Al, endi usınday ritmikalıq prozanıń sıpatlı belgileri jazıwshınıń «Türkstan» romanında qollanıw ózgesheligi sonda, bunda kóbirek xalqtıń basına túsken awır músiybetler, tragediyalıq jaǵdaylar ritmikalıq proza járdeminde beriledi.

⁷⁰ Вопросы литературы, – Москва. 1965. № 11. с.254.

⁷¹ Бахадырова С. Проза тилиндеги поэзия // «Совет Каракалпакстаны» газетасы. – Нөкис, 1988. – № 191. 4-октябрь.

⁷² Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзligи. – Нөкис: «Билим», 1994. 178-б.

⁷³ Мәмбетов К. Поскан ел. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 243-б.

«Biz – bir kishkene xalıqız. Kishkeneniń kórgen kúni qurısn. Júrgen jeriń – judırıq, turgan jeriń – toqpaq, otırgan jeriń – oymaq. Biz de úlken xalıq edik. Biybereket boldıq goy! Jayıqtı jılawlap, Edildiń boyında erkelep óstik. Edil – esigimiz. Túrktan – túńligimiz edi. Edigedey er azamatı bolgan xalıqtıń eń izinde jelkesine shińgirik shabılğanı qalay...?»⁷⁴.

«Türkstan» romanınıń baslı qaharmanı, qaraqalpaq biyi Amanlıqtıń ishki monologında berilgen bul sózler de óz tásirshenligi, xalıq tariyxına tiyisli momentlerdi sáwlelendiriwdegi obyektivligi hám realistlik boyawları menen kózge túsedi. Sonday-aq, shıǵarmada qaraqalpaqlardı juńǵarlardıń basıp alıwına baylanış tómendegi avtorlıq súwretlewlerdegi ritmikalıq prozanıń úlğileri de óz sheberligi hám tariyxıy obyektivligi menen jazıwshınıń poetikalıq stiliniń milliy kórkem dástúrler menen tıǵız birigip ketiwi arqalı qızıqlı jáne ózine tartımlı kórinedi:

«Shiy menen keregeler lawlap janıp, kiyizler, pısqıp, el ishi quyqanıń iyisine tolıp ketti... Ot astında qalğan otawın, nayza túyregen nárestelerin, jebe tiyip shırlap atırgan jigerbentlerin kózi qıymay, el arasında empeńlep, erinleri kemseńlep júrgen kempir-ǵarılarıń hámmesiniń moyına qılısh saldı... Jasırınǵandı jebe menen atıp, qashqandı qılısh penen kesti. Qay jaqqa qulaq salsań «Óldim-m!!!» – dep atırgan dawıs, qılısh tiyip qırıldap atırgan kempir-ǵarrı, kóziniń jası kól-dárya bolğan bala menen qız-kelinshek, aq topıraqtı qızıl qamırǵa aylandırǵan qan, esap-sanı joq ólik, qarabaxana bolğan el!» (20–22-bb.).

Eger bul kórinislerdi jazıwshı ápiwayı bayanlaw usılı menen bergende onıń tásirtiligi bunday kúshli shıqqas edi. Biraq, jazıwshı folklorlıq stildegi ritmikalıq prozanıń úlğisin isletse de, al shın mánisinde tariyxıy haqıyqatlıq buzıwı súwretlegen. Sebebi, qaraqalpaqlar sol juńǵarlar shabıwılında, hátteki bunnan da beter awır tragediyalarǵa griptar bolǵanlıǵı tariyxıy haqıyqatlıq ekenligin heshkim biykarlamaydı hám olardıń barlıǵı kópshilik tariyxshı alımlardıń ilimiy miynetlerinde anıq kórsetilgen. Jazıwshı-ilimpaz usı miynetlerden romannıń hár bir babınıń basında

epigraf etip keltirip, poetikalıq súwretlewleriniń isenimliligine, realizmine erisip bargan.

Jazıwshı «Türkstan» romanında mınaday ritmikalıq proza úlğileri menen bizdi taǵı da tariyx tórkinine qaray jeteleydi, óz pikirlerin bas ádebiy qaharman Amanlıqtıń ishki oyları menen de qosıp jetkeredi, oy-sezimlerdiń tereńligine, emocionallıǵına erisip otıradı. Qarańız:

«Qalay da zaman algaw-dalgaw bolıp ketti... bir zamanları Oral tawına otarıńdı jayıp, Qırımǵa qusıńdı salıp, Araldı ata mákanın esaplap, Otrarda otaw tigip, Túrktanda tútin tütetkeniń menen ne payda?! ... Barlıǵı da kórgen tústey... Juńǵarǵa jemtik bolǵanımız bılay tursın, Surxanǵa ketken seksen mın adamnıń kúni ne keshedi...?» (117-b.).

Bul da ata-babalarımızdıń basıp ótken tariyxıy jolınan onsha qashıq emes, al tek ǵana oǵan bazıbir folklorlıq boyawlar, ritmikalıq prozanıń úlğileri menen reńleri sińdirilip súwretlengen.

Jazıwshı bulardan tısqarı, yaǵnıy ulıwma xalıqlıq tariyxıy rawajlanıw jollarındaǵı awır tragizm menen birge xalıq ómirindegi ayırım tariyxıy burılıs waqıtlarındaǵı kún kóris tirishiliginin geypara kórinis sıpatların da ritmikalıq proza arqalı tásirli ashqan. Solardıń biri – bul burınǵı Noǵaylar ómirindegi hám qaraqalpaqlardıń sońǵı basınan ótkergen ańshılıq óneri menen tábiyat kórinisleri, ayırım peyzajlıq súwretlewler bolıp tabıladı. Olar «Posqan el» hám «Türkstan» romanlarında ritmikalıq proza usılın sheberlik penen isletiw arqalı júdá tásirli sáwlelengen. Mısalı:

«Qolına búrkit qondırǵan bek, qarshıǵa qondırǵan xan, tuyǵın qondırǵan tóre qaptallarına qırq-eliw adam alıp jolǵa shıǵadı. Xannıń qálpesi – qusbegi, bay joldası – begler begi. Alpıs eki ámeldar, otız eki mehirdar. Bılayınsha qaraǵanda bári de aǵa sultannıń sayatshıları...»

«Qurt oyını endi baslanadı: tumsıǵın kókke kóterip tuwlaǵan tarpań, quw moyın qalshıladaǵan qulan, dawırıq salıp dalanı lárzege keltirgen dońız, shańqıladaǵan shaǵal, qańsıladaǵan qasqır, kerbaz kiyik, aybatlı arqar, pısaǵan porsıq, qutı qashqan qarsaq,

⁷⁴ Мәмбетов К. Түркстан. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1993. 36-37 бб.

qorqaq qoyan bir-biri menen aralasıp óte ketedi, heshkim túsinip bolmas ájel ayqası baslanadı...» (Sonda, 313-b.).

«Ókpe-júrek, bawır-bótekelerdiń barlıǵı da sol zamatta asılıp jelinedi. Qoyan eti – qolúzlik, kiyik eti – toyımlıq dep ańshılarga bólip beriledi. Túlki terisi tóreniki, saǵal terisi sultandiki, qasqır terisi xandiki, qulan, qarsaq terisi qarashaniki. Tarpań menen qulan etinde heshkimniń haqısı joq. Turgan jerinde duzlanıp sarayǵa jóneltiledi...» («Posqan el», 315-314-bb.).

Minekey, romanda usıǵan uqsas bolǵan xalıqtıń turmıs tirishiligin kórsetetuǵın ritmikalıq prozanıń úlgisinde súwretlengen orınlardı «Türkstan» romanınan da alıp kórsetiwimiz múmkinshilikleri bar. Atap aytqanda, jazıwshı Amanlıq baslaǵan kárwan haqqında ayta kelip olardıń jol boyı basınan keshiriwi múmkin bolǵan jaǵdaylar haqqında bilay deydi:

«Shóldi gezgen kiyik, jazıqlıqta juwırǵan jeyran, qırǵa qashqan qulan olardıń oǵınan qutıla almaydı. Sonıń ushın da sahraǵa shıǵıp ketken kárwannıń awqatı da mol. Nanlar jolǵa shıdamasını ushın kúnge keptiriledi...» (36-b.).

Bizińshe, bular bilayınsha sırttan qaraǵanda mázi uyqasqa qurılǵan gáptey kúlkili túyilse de, al shınlıǵına kelgende avtor tárepinen romannıń bayanlaw stili menen ulıwma dóretpeniń ózinshe poetikalıq sıpatına baǵdarlanıp alınǵan. Ondaǵı pikirlerdiń shınlıǵı da kárwannıń jol boyı basınan ótkergen haqıyqatlıqqa, joldıń uzaqlıǵına, ayırım orınlarda kárwannıń aldınan ash-áptada xalıqtıń ushırasıp qalıwlarına baylanışlı ayıladı. Al, olardıń aldınan ash xalıq ushıraspaǵanda da kárwandaǵı adamlar da tap usı ayılǵan kólemdegi azıq-awqat penen qazan asıwlarǵa jeterli dárejede kópshilik edi.

Sonıń menen birge jazıwshı usı romanda xalıq qayǵısı menen juńǵarlardıń jawızlıq háreketleri mınaday qısqa ritmikalıq gápler menen de bayanlanǵan:

«... qońsı awıllarǵa qashıp barıp qabırǵası qayısıp sóylegende pútkil Türkstan dalası qayǵıdan gúnirenip ketkendey boldı. Kimi atın minip, arbasına dánin salıp, eshegin ertlep, eshkisin jetelep otırǵan jerlerinen kóship ketti. Aldı beti – ájel, keyin

beti – qırǵın. Oń jaǵı oq, shep jaǵı shoqmar bolıp qayaqqa bararın ózleri de bilmedi.

«...Dushpan qańırıp qalǵan qalalardan hesh nársese tappay Sıñaqtı alsa saǵaǵı, Túrksandı alsa tamaǵı toyatuǵınday kóre berdi» (32-b.).

Bular haqıyqatında da, sol dáwirdegi qaraqalpaq xalıqnıń basına juńǵarlar alıp kelgen qırǵın apatshılıq kartinaları edi. Jazıwshı usınday ritmikalıq bayanlaw texnikası tariyxıy sharayattıń obyektivligine qosa onıń poetikalıq jaqtan tereń ótkirliğin támiyinlep tur.

Jazıwshı «Posqan el» romanında qısqa ritmikalıq qatarlardı da orınlı isletip oydıń tereńligi menen tásirsheńligine erisken:

«Qayıpnazar aǵa sultan bolǵan Orısbektiń dayısı bolıp óta shıqtı. Ózi – bek, ózi – sher. Xan qasında qarawıl, biy qasında bekbawıl...» (446-b.).

«Keshe ǵana jurttı Qayıpnazardıń sóziniń duzı qurısın dep júrgen dáyeksiz bir dasqal sultan búgin bir sóz benen dáryanı terisine qarap aǵızatuǵın dana sózli danıshpan bolıp baratır... Tek bir awız sóz benen ǵana sultandı sulaytıp, batırdı bawızlap jiberiwi múmkin... Qayıpnazar... qırq kúnnen berli belin búkpesten otırıptı. Jábir kórgen jılqıman, qısım kórgen xalıq, tákabırılıq etken tawnazarǵa tórelik etkendey sıyqı joq. Ádalatlıq kórsetkendey aqıl, daw sheshkendey danalıǵı da sezilmeydi... taxttıń tutqasına jabısıp, malaǵa mingen suwıday múlgiydi de otıradı» (447-b.).

«...qaptalında búlingen elge qarawǵa beti qalmaǵan seksen sultan, qırqqa jaqın qarawıl, jetpiske jaqın jasawlı bar. Sársenbay – sárkarda» (470-b.).

Bular ideyalıq-estetikalıq jaqtan belgili bir maqsetke baǵdarlanǵan bayanlaw texnikası bolıp tabıladı. Al, olardı jeńil uyqas, mázi qurastırılǵan frazalar dep qarawǵa bolmaydı.

Jazıwshı prozalıq ritmikalıq tájiriybelerin geyde keńeytilgen túrde, al bazıda qısqa formada isletken. Olardıń barlıǵı avtorlıq poziciyaǵa baylanışlı bir tutas shıǵarmanıń syujetlik-kompoziciyalıq sulıwlıǵın da, onıń ideyalıq-estetikalıq baylıǵın da keltirip shıǵarıp, ulıwma tariyxıy haqıyqatlıqtı sheber sáwlelendiriwge alıp keledi.

Ulwma alganda, ritmikaliq proza úlgileri búgingi milliy realistlik prozamızda tek gana tariyxıy temadağı dóretpelerde emes, al basqa da temada jazılğan shıǵarmalarda da paydalanılsa, kórkem-estetikalıq hám poetikalıq jaqtan maqul boladı dep esaplaymız.

JUWMAQLAW

Qaraqalpaq milliy realistlik prozası XX ásirniń 80–90-jılları ulıwma bir tutas kórkem milliy oy-pikir menen qosa taǵı da alǵa ilgerilep, tezlik penen rawajlanıw jolların basınan keshirdi. Qaraqalpaq ádebiyatınıń bul tarawına burınnan dóretiwshilik penen shuǵıllanıw, prozanıń alǵa ilgerilewine úlken kúsh jumsap kiyatırǵan úlken áwlad wákilleri T.Qayıpbergenov, K.Sultanov, Sh.Seytov, O.Bekbawlov, S.Saliev hám taǵı basqalar qatarına 70–80-jıllardan soń S.Bahadırova, K.Mámbetov, A.Sadıqov, K.Raxmanov, K.Allambergenov hám t.b. batıl túrde kelip qosıldı. Olardıń ayırımları 60-jıllardan baslap-aq qálem terbetip, biraz povestler, zamanagóy shıǵarmalar jazıp júrgen bolsa da, al 80–90-jılları turaqlı túrde romanlar dóretiwge ótti. Solardıń biri ilimpaz-jazıwshı Kamal Mámbetov boldı.

K.Mámbetovtıń tariyxıy romanlarında tariyxıy haqıyqatlıq hám kórkem shınlıqtıń sintezi máselesin úyreniw barısında, sonday-aq, ádebiyat teoriyası hám estetikasında qalıplesken tariyxıy shıǵarma dóretiw nızamlılıqlarına súyengen halda tómendegishe juwmaqlarǵa kelindi:

1. K.Mámbetov dóretiwshiliginde tariyxıy roman janrı ilimpaz-jazıwshınıń qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı boyınsha alıp barǵan fundamental ilimiy-izertlewleriniń tási nátıyjesinde júzege keldi. Bul jaǵday jazıwshı dóretiwshiliginde hám milliy ádebiyatta qaraqalpaq xalqınıń uzaq ásirlik tariyxıy rawajlanıw basqıshların sáwlelendiriwshi «Posqan el», «Türkstan», «Bozataw» sıyaqlı jańa romanlar galereyasınıń payda bolıwına alıp keldi. Bul romanlarda xalqımızdıń XIV–XIX ásirlerdegi siyasiy, tariyxıy sharayatlardı, sociallıq kún kóris jaǵdayları tariyxıy shınlıq kózqarasınan sáwlelendirildi.

2. Jazıwshı dóretiwshiliginde «Zobalań» hám «Topalań» dep atalatuǵın eki kitaptan ibarat «Posqan el» romanı, sonday-aq,

«Türkstan» romanı úshewi qosılıp roman-trilogiya janrın payda etti. Birinshi kitapta qaraqalpaqlardıń noǵaylardan bólek shıqpastan aldınǵı Ismayıl sultan basqarǵan dáwiriniń tariyxıy shınlıǵı Ismayıl sultan hám Yusip sultan arasındaqı qarama-qarsılıqlar arqalı kórsetildi. Onda Yusip sultan, Ismayıl sultan, olardıń balaları Qazıy, Orısbek, Tınaxmet, Súyinbiyke sulıw, Qoshshaq, Er Qosay batır t.b. tariyxıy adamlar hám bir qatar oydan tuwılǵan qaharmanlar obrazı arqalı ashıp berildi.

3. Jazıwshınıń «Posqan el» romanınıń ekinshi kitabı «Topalań»da noǵaylılardı, sońınan qaraqalpaqlardı Ismayıl sultannıń balaları Tınaxmet, Orısbek, aqlıǵı Ormanbet basqarǵan jıllardaǵı tariyxıy haqıyqatlıq tiykar etip alınıp, syujet orayında Tınaxmet hám Orısbek, sońınan Ormanbet hám juńǵar, oyrat basqınshıları arasındaqı konfliktler sáwlelenedi. Bunda jazıwshı tariyxıy shınlıqqa sáykes Tınaxmet hám Ormanbettiń tragediyasını durıs kórsetip súwretleydi. Avtor Ormanbet biy obrazın jasawda xalıq arasında keń tarqalǵan «Ormanbet biy ólgen kún» tolǵawınan tariyxıy derek sıpatında paydalanǵanlıǵı anıq kórinedi.

4. Roman-epopeyanıń úshinshi kitabı «Türkstan»da jazıwshı qaraqalpaqlardıń XVII ásirdeń aqırı XVIII ásirdeń basındaǵı Jańadaryadan Türkstanǵa qosıp kóshiwleri, juńǵarlar shabıwlına baylanışlı tragediyalıq waqıyalardı tariyxıy shınlıq kózqarasınan súwretleydi. Bunda qaraqalpaqlardıń yarım ásirge shamalas tariyxıy jaǵdayları, hátte onnan arıdaǵı tariyxıy burılıs momentleri bas qaharman Amanlıqtıń kóz aldına elesletiwleri, eske túsiriwleri arqalı sanawlı otız úsh kún ishine sıyǵızıp súwretlenedi. Bul subyektiv-psixologiyalıq usıldıń usı romannan aldın jazılǵan zamanagóy temadaǵı «Hújdan» romanında da qollanılǵanlıǵı avtordıń sheberlikti meńgeriw jolındaǵı kórkemlik izlenislerin kórsetedi.

5. Epopeyanıń barlıq kitaplarında da jazıwshı sawash kartinaların beriwde, áskerler menen nókerler, oyrat-juńǵar noyanlarınıń qıymıl-háreketlerin, yaǵnıy urıs ónerin sáwlelendiriwde, urıs qaǵıydaları menen onıń tártip-intizamların beriwde aytarlıqtay tabıslarǵa erisken. Olardıń kópshiligi

súwretleniw sheberligi menen kartinalıq kórinis dárejesine jetken. Solardıń biri «Türkstan» romanında batır qız Ánjim obrazın jasawda jazıwshınıń folklorlıq dástúrlerden, atap aytqanda qaraqalpaq qaharmanlıq eposı «Qırq qız» dástanınıń tásiiri anıq seziledi. Demek, jazıwshı dóretiliwshiliginde folklorlıq hám realistlik súwretlewlerdiń sintezi nátiyjesinde jańa estetikalıq sistema qalıpleskenligi dálillendi.

6. Jazıwshı qaraqalpaqlardıń XIV–XVIII ásirlerdegi tariyxıy shınlıǵın sáwlelendiriwde jırawlar obrazın súwretlewge ayırıqsha kewil bólgен. Sebebi, qaraqalpaqlardıń Noǵaylı hám Türkstan dáwirindegi tariyxıy sharayatların sáwlelendiriwde roman-trilogiyada Shalkiyız jıraw, Múyten jıraw, Jiyen jıraw obrazların sáwretleniw ayırıqsha áhmiyetke iye. Bunda jazıwshı xalıq awızeki dóretpelerinen, tolǵawlardan tariyxıy derek sıpatında utımlı paydalanǵan.

7. «Bozataw» shıǵarması jazıwshınıń tariyxıy temadaǵı hám ulıwma roman janrındaǵı dáslepki tájiriybesi bolsa da, ol qaraqalpaqlardıń tariyxıy basıp ótken jolı kózqarasınan «Posqan el», «Türkstan» romanlarınan soń tallawǵa tartıldı. Sebebi, «Bozataw» romanınıń syujeti qaraqalpaq xalqınıń XIX ásirdegi úlken tariyxıy waqıyaları Qońırat hám Bozataw kóterilislerin súwretleydi. Romanda usı tariyxıy shınlıq iri tariyxıy tulǵalar bolǵan Ájiniyaz, Qutlımurat inaq, Qulman biy, Atamurat xan, Sayd Muhammed xan, Aleksey Butakov sıyaqlı tariyxıy shaxslar hám basqa da oydan jasalǵan obrazlar arqalı analizlendi.

8. Jazıwshınıń «Bozataw» romanında syujet qurıwda ayırım orınlarda tariyxıy faktlerden awırtıqlar bolǵanlıǵı, olar shıǵarmadaǵı adam atları menen geografiyalıq atamalarda anıq kórinetuǵanlıǵı, ayırım obrazlardı jaratıwda bir táreplemelilik penen sxematizmge jol qoyılǵanlıǵı mısallar járdeminde dálillendi.

9. Tariyxıy romanlar dóretiliwde jazıwshınıń súwretlew usılların qollanıw sheberligi artqanlıǵı kórinedi. Bunda noǵaylı dáwirindegi real turmıs sharayatların súwretlew ushın qaraqalpaqlardıń otaw (qara úy) tigiw hám onıń ishın bezew dástúrleri, qonaq kútiw dástúrleri, qáyin jurtqa kúyew bolıp barıw dástúrleri, ólini

jerlew dástúri, awqatlanıw tártipleri, ishimlik túrleri, kiyiniw hám bezeniw buyımları, batırlardıń áskeriy tártipte kiyiniw usılları, qural-jaraqları hám t.b. etnografiyalıq súwretlewlerdiń dáwir koloritin beriwdegi xızmeti ashıp berildi.

10. Al, jazıwshınıń «Posqan el» hám «Türkstan» romanlarında qollanılğan ritmikalıq proza úlgerleriniń tariyx fonın beriwdegi kórkemlik xızmeti qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde birinshi mártebe úyrenildi.

Ádebiyatlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: «O'zbekiston», 2016.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: «O'zbekiston», 2017.
3. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – T.: «O'zbekiston», 2017.
4. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini táminlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – T.: «O'zbekiston», 2017.
5. Karimov I.A. «Ozod va obod Vatan, erkin buyuk va farovon hayot pirovard maqsadimiz». – T.: «O'zbekiston», 2000.
6. Karimov I.A. «Joqari mánaviyat – jeńilmes kúsh». – T.: «Ma'naviyat». 2008.
7. Karimov I.A. «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q». – T.: «Sharq», 1998.
8. Alimov P. Tarix, shaxs, badia. – Toshkent: «O'zbekiston», 1991.
9. Allayarov S. Mirzağaliy Dáribaevtıń tvorchestvosı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1978.
10. Axmetov S. Qaraqalpaq ádebiy sını. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1993.
11. Allamberganova P. «Tarlan talant». «Ustaz» gazetasi 2001-jıl 5-may.
12. Bahadırova S. Roman hám dáwir. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1978.
13. Бахадырова С. Фольклор и каракалпакская проза. – Н.: «Каракалпакстан», 1984.
14. Bayniyazov Q. Birinshi romanniń avtorı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1981.

15. Бердибаев Р. Казак тарийхый романы. — Алматы: «Ғылым», 1979.
16. Гинзбург. О психологической прозе. — Л., Наука, 1977.
17. Гуляев Н.А. Теория Литературы. М., «Просвещение», 1977.
18. Елеукенов Ш. Казахский роман и современность. Алма-ата: «Жазушы», 1968.
19. Esenov J. Sheberliktiñ sırları (Házirgi qaraqalpaq povestlerinde kórkem psixologizm probleması). — Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1986.
20. Jarakov N. Ádebiyatımız haqqında oylar. — Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1974.
21. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии Каракалпаков. — Москва: Наука, 1950.
22. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. — Москва: Наука, 1974.
23. Ziyniddinova A. Tarixiy va badiiy haqiqat. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 1992.
24. Kamalov Q. Qaraqalpaq ádebiyatında kórkem metodtıñ evolyuciyası. — Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1989.
25. Курбанбаева Т. Сюжет и композиция в современной каракалпакской прозе. — Ташкент: Фан, 1991.
26. Кургинян М.С. Формы художественного анализа личности в прозе. М., 1982.
27. Qojıqbaev Á. Qaraqalpaq romanı (konflikt hám xarakter). — Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1977.
28. Qojıqbaev Á. Tariyxıy qosıqlar. — Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1980.
29. Қошанов М. Мастерство изображения характеров в романах Айбеке. — Ташкент: 1959.
30. Ламунова М. Тайны древней стери. — Нукус: «Билим», 2007.
31. Лизунова Е.В. Современный казахский роман. Алма-ата: Илим. 1964.
32. Maqsetov Q. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıñ poetikası. — Tashkent: «FAN», 1965.

33. Maqsetov Q. Folklor hám ádebiyat. — Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1975.
34. Mámbetov K. Áyyemgi qaraqalpaq ádebiyatı. — Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1976.
35. Mámbetov K. Erte dáwirdegi qaraqalpaq ádebiyatı. — Nókis: «Bilim», 1992.
36. Mámbetov K. Shıǵıs xalıqları ádebiyatı tariyxı. — Nókis: «Bilim», 1993.
37. Mámbetov K. Ájiniyaz. Ilimiy ocherk. — Nókis: «Bilim», 1994.
38. Mámbetov K. Qaraqalpaqlardıñ etnografiyalıq tariyxı. — Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1996.
39. Mámbetov K. Ádebiyat teoriiyası. — Nókis: «Bilim», 1995.
40. Mámbetov K. Qaraqalpaqlar shejiresi. — Nókis: «Bilim», 1993.
41. Mámbetov K. Bozataw. — Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1986.
42. Mámbetov K. Posqan el. — Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1988.
43. Mámbetov K. Túrktan. — Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1993.
44. Нарымбетов Ж. Каракалпакский роман. — Ташкент: «Фан», 1974.
45. Narımbetov J. Jańa estetikalıq sheklerge qaray. — Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1985.
46. Насруллаева З. Проблема типа и характера в современной Каракалпакской прозе. — Нукус: «Каракалпакстан», 1984.
47. Насруллаева З. Герой современной Каракалпакской литературы. — Нукус: «Каракалпакстан», 1976.
48. Nurjanov P. Dáwir talabı hám kórkem ádebiyat. — Nókis: «Bilim», 1993.
49. Nurjanov P. Ğárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq prozası. — Nókis: «Bilim», 2000.
50. Nurjanov P. Házirgi qaraqalpaq romanınıñ poetikası

(kompoziciyalıq hám janrlıq-stillik ózgeshelikleri). – Nókis: «Bilim», 2008.

51. Nurjanov P. Házirgi qaraqalpaq romanı (syujet hám konflikt poetikası). – Nókis: «Bilim», 2009.

52. Нурмухамедов М.К., Т.Жданко, Камалов.С. Каракалпаки. – Ташкент: «Фан», 1971.

53. Омаров И. Әдеби талғамдар. -Алматы: «Жазушы», 1988.

54. Ótemuratova H. Qaraqalpaq tariyxıy romanınıń poetikası. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1997.

55. Sultanov Q. T.Qayıpbergenovtıń prozası. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1972.

56. Sultanov A. Shıńǵıs Aytmatov dástúrleri hám házirgi qaraqalpaq prozası. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2006.

57. Сүйинишәлиев Х. Қазақ әдебиетиниң қалыптасыў кезендери. – Алматы: «Жазушы», 1967.

58. Толстой Л.Н. О литературе и искусстве. – Москва: 1978. ст. 271

59. Umirov H. O'zbek romanchiligida badiiy psixologizm. – Toshkent: «O'qituvchi», 1982.

60. Хализев В. Теория литературы. М., «Высшая школа», 2002.

61. Хасенов М. Сәбит Муканов және фольклор. – Алматы: «Илим», 1980.

62. Sharafiddinov O. Ijod dovonlari osha. Iste'dod jilolari. – Toshkent: 1976.

63. Шермухамедов П. Мир высокой духовности. – Ташкент: 1978.

64. Yusipov O.J. Jánibek batır, Maman batır, Murad shayx, Xojamurat hám Tóremurat suwfılar. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1993.

M A Z M U N Í

Kirisiw	3
I Bap. K.Mámбетovtıń «Posqan el» romanında dáwir shıńlıǵınıń konfliktler arqalı ashılıwı	8
1.1. Romanda konfliktlerdiń qaharmanlar obrazın jaratıwdagı áhmiyeti	9
1.2. Dáwir shıńlıǵınıń konfliktler arqalı sáwleleniwi	32
II Bap. Jazıwshı romanlarında tariyxıy sharayattıń jasalıwı hám syujet qurıw sheberligi	48
2.1. «Türkstan» romanında tariyxıy sharayat hám qaharmanlar obrazınıń jasalıwı	48
2.2. «Bozataw» romanında tariyxıy shıńlıq hám syujet qurıw ózgeshelikleri	56
III Bap. Jazıwshı romanlarında kórkem detal hám súwretlew usılları	71
3.1. «Posqan el» romanında etnografiyalıq elementlerdiń sáwleleniwi	71
3.2. «Türkstan» romanında kórkem súwretlew usıllarınıń qollanıw ózgeshelikleri	77
3.3. Jazıwshınıń tariyxıy romanlarında ritmikalıq proza	86
Juwmaqlaw	95
Ádebiyatlar	99

**ROMANDA TARIYXÍY
HAQÍYQATLÍQ HÁM
KÓRKEM SHÍNLÍQTÍN
SINTEZI**

(K.Mámбетовtín tariyxıy dóretpeleri misalında)
Monografiya

Qaraqalpaq tilinde
«Qaraqalpaqstan» baspası
Nókis — 2021

Redaktor	<i>B. Zivarova</i>
Operator	<i>N. Yakubova</i>
Tex. redaktor	<i>A. Xojamuratov</i>

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 15.04.2021.
Qaǵaz formatı 60x84 $\frac{1}{16}$. Ofset usılında basıldı. Garniturası —
«SHKOLNAYA KRKP». Kólemi 6,5 b/t., 6,04 shártli b/t.,
5,24 esap b/t. Jámi 100 nusqada. Bahası shártname boyınsha.
Buyırtpa №15.

Licenziya Al №114.

«Qaraqalpaqstan» baspası: 230100,
Nókis qalası, I. Karimov gúzarı, 109.

«Qaraqalpaqstan» baspasında basıldı.